

DOI: <http://dx.doi.org/10.17243/mavk.2025.004>**A CSÁSZÁRMADÁR (*Tetrastes bonasia* L.) VADÁSZATÁNAK TÖRTÉNETE
MAGYARORSZÁGON****Bende Attila¹ & Bozó László²**

1: Soproni Egyetem, Erdőmérnöki Kar, Vadgazdálkodási és Vadbiológiai Intézet
University of Sopron, Faculty of Forestry, Institute of Wildlife Management and Wildlife Biology,
H-9400 Sopron, Bajcsy-Zsilinszky út 4., Hungary
bende.attila@uni-sopron.hu

2: független kutató,
H-5744 Kevermes, Battonyai u. 10.
bozolaszlo91@gmail.com

ABSTRACT

BENDE, A. & BOZÓ, L. (2025): HISTORY OF THE HAZEL GROUSE (*Tetrastes bonasia* L.) HUNTING IN HUNGARY. – *Hungarian Small Game Bulletin* 17: 157–199. DOI: <http://dx.doi.org/10.17243/mavk.2025.004>
The hunting of the Hazel Grouse in the Carpathian Basin has a centuries-old tradition, as its trophies and tasty meat made it a sought-after game species, especially among the wealthier social classes. In the middle of the 19th century, it was still hunted by mountain hunters during its spring rutting (March–April) and autumn mating season (August–November), and later only during the autumn hunting season (15 August – 30 November). Hunting was typically done by decoy call, individual stalking, and competing hunters using whistles made of thin tubular bones or sheet metal to lure in roosters. Although there are references in literature to search and drive hunting with dogs, the most popular and ethical way of hunting the hazel grouse has always been to hunt it with a shotgun in the autumn by stalking using decoy call. The species' known bagging range between 1884–1909 was concentrated in the eastern and southern Carpathians of historic Hungary. A positive correlation was found between the evolution of the hunting bag and the forest cover in the county, but no correlation was found with the hunting bag of the species' nest predators. Based on daily hunting bag in can be said that even in the regions with the largest populations, not many specimens were shot at the same time. From the quantities sold on the markets, one can infer significant annual fluctuations in the population of the species, which, however, have not had an impact on the decline of the population. After the First World War, only small island-like populations of the Hazel Grouse remained in the limits of its nesting range in present-day Hungary, which have now almost completely disappeared. Habitat conversion, habitat loss and illegal poaching are the main reasons for the population decline.

KEYWORDS: Hazel Grouse hunting, historical huntings, baiting call, bait whistle, bushing

KULCSSZAVAK: császármadár vadászat, történelmi madárvadászatok, csalhívás, csalsípok, erdei keresővadászat

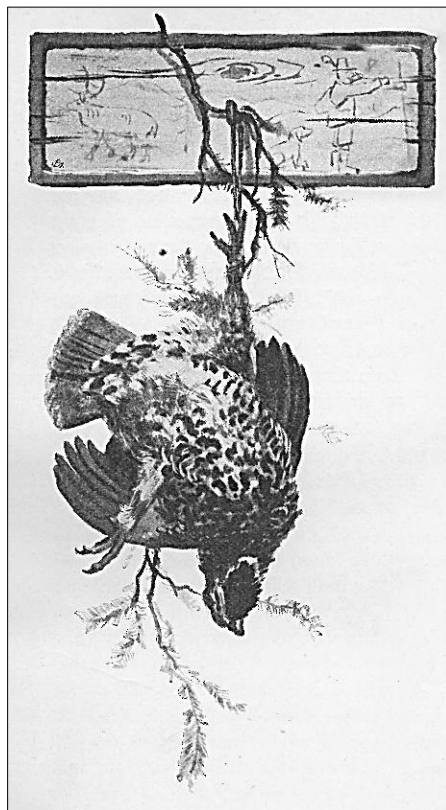

1. BEVEZETÉS

A császármadár (*Tetrastes bonasia* L.) – vagy népi nevén mogyorós tyúk – vadászata érdekes, mára csaknem teljesen elfeledett vadászattörténeti emlék. Mintegy másfél évszázaddal ez előtt azonban a dürgés során és az őszi párbaállás időszakában izgatott várakozással akasztották vállukra duplapuskáikat a Magyar Királyság hegyvidékein élő vadászok. Az erdei szalonka várásának hangulatát idézik a mogyorós tyúk vadászatáról szóló beszámolók, amelyek szép számmal jelentek meg a XIX. század második felétől a XX. század közepéig a hazai szakajtó hasábjain és a nagy összefoglaló madártani monográfiákban. „Aki egyszer beletanult a császárfajd őszi csalvadászatába, az e páratlanul szép és érdekfeszítő vadászatnak egyszer s mindenkorra híve marad. Persze annak, ki tömeges zsákmányra áhítozik, annak, ki csak trófeák megszerzésében leli örömét, nem való. Vadászata nem éppen könnyű, mert nem egy igazi vadászias erényt, sok oly különleges ügyességet követelő, mellyel csak az rendelkezik, ki már bizonyos fokban mestere a cserkészetnek. Ha figyelembe vesszük, hogy a császárfajd már a középkorban is a magas vadászathoz lett sorolva, hogy tehát oly nemes vad, melynek elejtéséért zöld törés jár a kalapra, úgy már ebből is sejthetjük, hogy e vadunk nem tartozik ahhoz a mindennapi zsákmányhoz, melyet az ember csak úgy szimplán, mintegy magától értetődő dolgot fűz aggatékra” (WELDIN 1919a) (1. ábra). E faj vadászata mindig is a hegyvidéki területek vadászainak

privilegiuma volt, azonban a fészkelési peremterületeken bő egy évszázada élő erősebb állományok jelenlegi határainkon belül is lehetőséget kínáltak a császármadár elejtésére. A faj állományainak a XX. század első évtizedeiben tapasztalt egyre markánsabb visszahúzódása révén mindinkább a Kárpátok hegyláncaira korlátozódott a vadászat lehetősége. Mindazonáltal a dombvidékek erdőségeinek vadászhajói is érdeklődtek a faj vadászata iránt, amit mi sem tükröz jobban, minthogy Somogyban és a Vértes-hegységben is kísérleteztek a megtelepítésével (PERLAKY 1891) annak érdekében, hogy „a vadászat nyújtotta gyönyör” lehetősége gazdagodjon. Az alacsonyabb térszínteken történő meghonosítás (PERLAKY 1891, WELDIN 1919b) végül sikertelennek bizonyult. Az országvesztés következtében határon kívülre került azok a területek, amelyek – a siketfajdhoz (*Tetrao urogallus* L.) és a nyírfajdhoz (*Lyrurus tetrix* L.) hasonlóan – potenciálisan alkalmasak lehetnének számára, így e pompás madárral együtt határon kívül került annak vadászati lehetősége is (SZÉCHENYI 1978, OROSZI 1996).

E szakmatörténeti emlék megidézésére tesznek kísérletet jelen tanulmány szerzői felsorakoztatva azokat a szakirodalmakat, amelyek alapján a császármadár vadászatának történelmi rétegei hitelesen feltárhatók. A vadászati módszerek bemutatása mellett elemzésre

1. ábra: Császármadár aggatékon
(DIEZEL & MIKA 1899)

Figure 1: Hasel Grouse on game carrier

kerülnek a faj egykori vármegyei és uradalmi léptékű terítékadatai is, ezek segítségével pedig pontosabb kép rajzolódik ki egykori elterjedésére vonatkozóan is.

2. ANYAG ÉS MÓDSZER

A császármadár vadászatának és hasznosításának történeti távlatú értékeléséhez az alapot a magyarországi vadászati szakajtóban és számos egyéb periodika és könyv, monográfia hasábjain megjelent közlemények adták. A források egy része az Arcanum Digitális Tudástáron (www.adt.arcanum.com) közzétett újságok, értesítők cikkeiből származik. Az adatgyűjtést a tudományos közleményekben és monográfiákban közölt adatokkal egészítettük ki (ANONIM 1861, 1938, 1979, 1981, 1984, 1985, 1988, CHERNEL 1889, CHERNEL & BREHM 1903, CHERNEL 1907, DIEZEL & MIKA 1899, 1912, LAKATOS 1899, PERLAKY 1891, MÁRIÁSSY 1892, RADVÁNSZKY 1893, SIMONKAI 1893, VALENTINISCH 1893, BARTACSEK 1896, CZYNYK 1898, ANONIM [B] 1900, HOFFMANN 1900, MIKA 1901, DR. CZ. 1903, TÖKÉS 1903, BODNÁR 1908, WEIGOLD 1913, SCHENK 1916, 1920, SCHENK & BREHM 1929, MANNSBERG 1918, WELDIN 1919b, b, 1935, SZEÖTS 1922, SZÜGYI 1926, 1927, 1931, 1933, BÁRSONY 1927, VASVÁRI 1932, VERTSE 1938, MAUKS 1942a, b, TURCSEK 1942, HACHLER 1947, BERTÓTI 1949, HORVÁTH L. 1951, PÁTKAI 1951, SZEMERE 1951, NAGY 1955, SÁGHY 1942, 1955, 1968, SZIJJ 1955, SÖREGI 1958, VÁSÁRHELYI 1959, PÉNZES 1962, MUNTEANU & ALEXANDRU 1963, CSABA 1967, VARGA 1968, 1970, BÉLDI & MANNSBERG 1970, CSÖRE 1971, FINTHA 1972, JÁNOSSY 1972, URBÁN 1973, N. KISS 1974, MOSKÁT 1976, KÁRPÁTI 1976a, b, BARTA 1978, CZÁLIK 1978, 1979, 1981, 1985, HOMOKI-NAGY 1980, BECHTOLD 1981, HARASZTHY & MOLNÁR 1981, MOLNÁR 1983, 1984, 1992, 1993, NAGY S. 1983, TAKÁCS 1986, RUZSIK 1987, VARGA 1987, 1989, 1991, ÁDÁM 1990, HORVÁTH R. 1992, FENYŐSI 1993, STERBETZ 1994, KEVE 1994, HADARICS 1997, 1998a, 1998b, KATONA 1997, 1998, GAVRIL & BÉRES 2000, BÉRES & GAVRIL 2000, HARASZTHY 2000, 2015, 2019, HADARICS & ZALAI 2008, GYURÁČZ *et al.* 2010, NOVÁK 2016, GYURÁČZ & KÓTA 2020, KOVÁCS 2020, VÉGVÁRI 2021). Mivel az adatok léptéke változó (települési, tájegységi, vármegyei és nagyobb földrajzi régiókénti), ennek megfelelően különböző léptékben elemeztük azokat.

Elsőként a korabeli vadászati módszereket és az azokhoz kapcsolódó hagyományokat mutatjuk be. Ezt követően az irodalomban közölt napi terítékadatokat vizsgáljuk meg, ahol arra voltunk kíváncsiak, hogy melyek voltak azok a földrajzi régiók, ahol a legtöbb császármadár került terítékre (napi maximum és éves maximum terítékadatok), ami alapján következtetni lehetett arra, hogy hol volt a legmagasabb a madarak abundanciája.

Az 1879 és 1913 közötti időszakból a megyei bontású terítékadatok is rendelkezésre állnak (FARAGÓ 2009), amelyek alkalmasak voltak a terítéknagyságok tér- és időbeli mintázatának elemzésére is. A térképeken az egyes vármegyékben gyűjtött terítékadatok átlagát gyakorisági (kromatikus) skála segítségével mutatjuk be. A térképeket az ArcGIS10.3 térinformatikai program segítségével készítettük. Általános lineáris modell (GLM) alkalmazásával meghatároztuk, hogy az egyes vármegyékben hogyan változott a teríték mennyisége.

A vármegyei bontású császármadár-terítékadatok és a predátorok (vaddisznó (*Sus scrofa* L.), vörös róka (*Vulpes vulpes* L.), nyest (*Martes foina* ERXLEBEN, 1877) és nyuszt (*Martes martes* L.)) terítékadatai közti lehetséges összefüggés vizsgálatát lineáris korrelációanalízissel végeztük. A Kárpát-medence XIX. század végi vármegyei léptékű erdősültségi adatait (FARAGÓ 2009) is felhasználtuk elemzéseink során annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy volt-e összefüggés a császármadár korabeli elterjedése és az erdősültség mértéke között. Ehhez a *Past 3.14* program segítségével szintén lineáris korrelációanalízist végeztünk.

A fajjal való kereskedelem elemzésének fontos részét képezi a faj piaci árának és az utána fizetett adó mértékének, illetve a piacon eladott madarak mennyiségének a változása, amit szakirodalmi források tükrében szintén értékeltünk. Emellett és részben ezzel összefüggésben ismertetjük a gasztronómiai célú felhasználását, és bemutatunk néhány az orvvadászatra és az illegális kereskedelemre utaló esetet is.

Végül összegezzük a kárpát-medencei állományának változását 1920-ig, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig, továbbá kitérünk a Magyarország jelenlegi területén visszamaradt állomány összeomlására is.

3. EREDMÉNYEK ÉS MEGVITATÁS

3.1. A CSÁSZÁRMADÁR VADÁSZATA CSALHÍVÁSBAN SÖRÉTES FEGYVERREL

A fajdfélék legkisebb kárpát-medencei képviselőjének vadászata alapvetően hívással történt, épp úgy, mint ahogy Közép-Európa más részein (DIEZEL & MIKA 1899, MIKA 1901). Mindenkor ez a vadászati mód volt a leginkább preferált – és bár volt még néhány később részletezett lehetőség is a madarak elejtésére – a csalhangok alkalmazása segítette leghatékonyabban a vadászokat abban, hogy a fogolynál (*Perdix perdix* L.) alig nagyobb méretű és a gazdag aljnövényzetű erdők rejtekében élő császármadár eredményesen – és nem melléleg nagy vadászélményt kínáló körülmények között – kerülhessen puszkavégre (PERLAKY 1891, DIEZEL & MIKA 1899, MIKA 1901). Különösen Bereg és Máramaros vármegyék magasabban fekvő hegységeiben értettek a vadászok e különleges vadászati módhoz (LAKATOS 1899), ahol még az „utolsó erdővéd” is kiváló ügyességgel kezelte a kis csalsípót – vagy akár csak egy falevelet – annak érdekében, hogy a császármadár vékony hangját utánozza, ami szinte vakon repült vagy futott, mihelyt a vadász a sípolásra rákezdett (PERLAKY 1891). Természetesen ehhez megfelelően hangolt csalsípra volt szükség. Erre a célra vékony csöves csontokból – jellemzően lúd, házi szárnyasok, varjú, héja (*Accipiter gentilis* L.), macska, avagy nyúl mellső felkarcsontjából – készített sípokot használtak (PERLAKY 1891 id. NOLDE 1873, MÁRIÁSSY 1892, VALENTINISCH 1892, ILLÉS 1895, BARTACSEK 1896, LAKATOS, 1899, ANONIM [B] 1900, KRIPPEL 1912), de a csontból készített csalsípok mellett már az 1800-as évek végén fémlemezből hajtott, fa és szaru „*bolti sípok*” is kaphatók voltak (ILLÉS 1895, WELDIN 1919a) (2–3b. ábra). Ezekkel is eredményesek lehettek a vadászok, de a csontból készült sípokot sokkal jobbnak tartották (ANONIM [B] 1900).

A csalsípok készítése széles körben ismert volt a XIX. századi vadászok körében. Az egyik első hazai tanulmány, amely a faj vadászatáról értekezik nem is részletezte e sípok elkészítésének fortélyait, hivatkozva a fenti tényre, miszerint „*azt minden vadász úgyis tudja*” (ANONIM 1861 id. LEYEN 1854). 1880-ban Budapesten 60 krajcárért vásárolni is lehetett (BOZÓ & BENDE 2025).

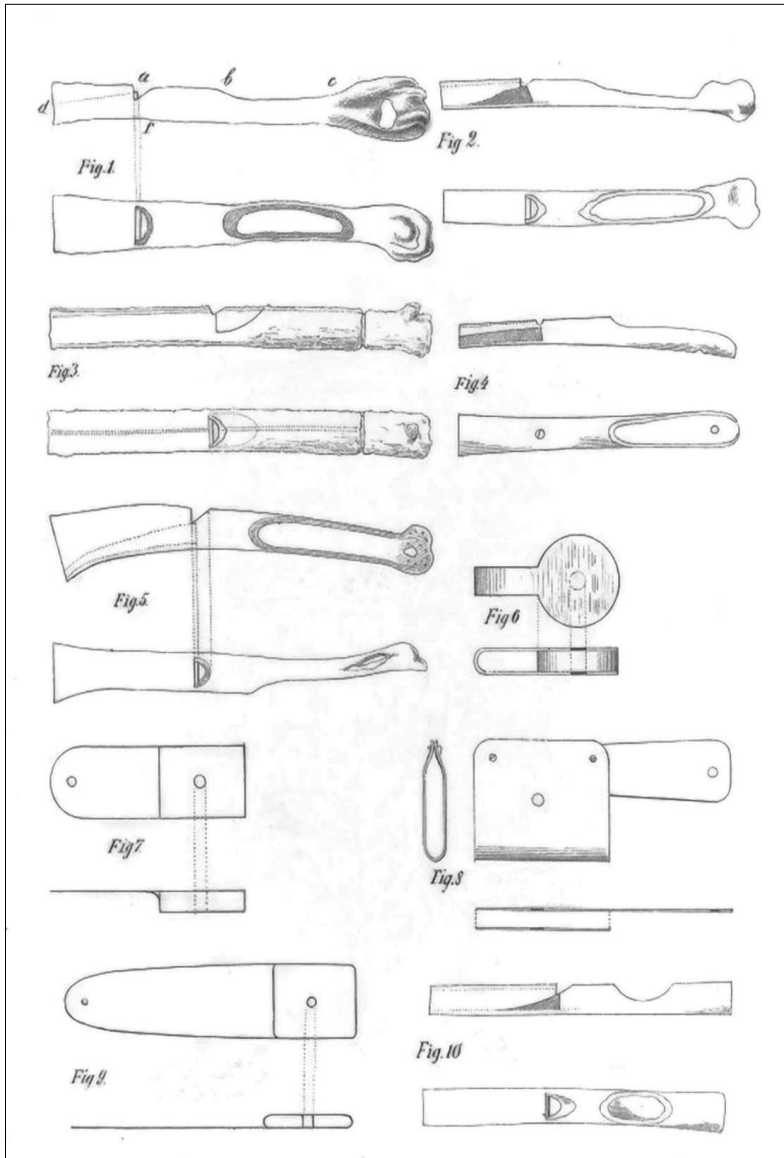
Természetesen a hívás praktikáit el kellett sajátítani. „*Ha már hívónk van, a császármadár hangját valamely vadásztól odahaza is megtanulhatjuk, de hogy a sípot jól kezeljük, arra jó hallás és magának a császármadár-kakas hívásának figyelemmel kísérése elkerülhetetlen. E végből tehát egy szép szeptemberi napon, midőn a fák levelei már sárgulni kezdenek, a hívásban begyakorlott vadász kiviszi tanoncát az erdőbe s ott alkalmas helyen egymásnak háttal, hogy az egész látkört uralják, leülve, a hívó hangját megszólaltatják. Alig hangzik el a második csalhang, erős zúgás hallható s csakhamar rá ott ül a kakas leeresztett szárnyakkal s felbodrozott tollazattal valamelyik közeli faágon*” (MÁRIÁSSY 1892). Tavasszal sokkal könnyebben mozdultak a kakasok még a gyengébben sípoló vadászok csalhangjaira is, így dürgésben volt célszerű elsajátítani a sípolás fortélyait, ősszel a vadászidényben már sokkal érzékenyebbek voltak a kakasok a fals hangokra (WELDIN 1919a, 1935).

2. ábra: Császármadár csalsípek a Soproni Egyetem Vadgazdálkodási és Vadbiológiai Intézetének vadászati gyűjteményében (Fotó: BENDE ATTILA)

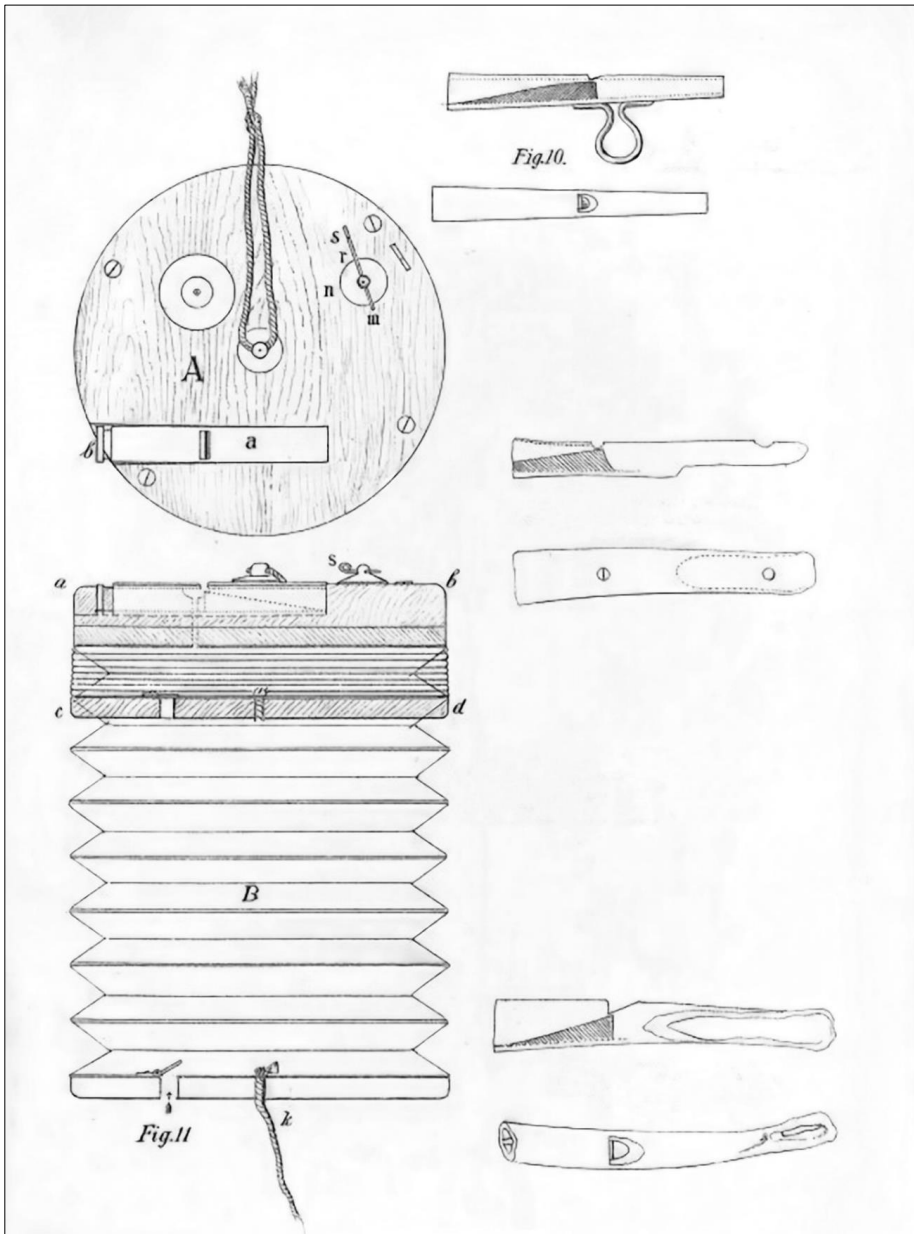
Figure 2: Hazel Grouse calls in the hunting collection of the Institute of Wildlife Management and Wildlife Biology of the University of Sopron (Photo: ATTILA BENDE)

Tavasszal és ősszel egyaránt eredményesek lehettek a vadászok, akik hívással, egyéni lesvadászat keretén belül igyekeztek császármadarat zsákmányolni. Különösen a pár nélküli kakasok hívása kecsegtetett a legnagyobb sikerrel mindkét időszakban (MÁTÉ 1920). A tavaszi vadászatok már február, március hónapban elkezdődhettek, különösen enyhe tavaszon (WELDIN 1919a), mivel ilyenkor már nagy valószínűséggel korán berepültek a sípra a madarak. Sőt, a tapasztalatok szerint akár még télen is behívható volt egy-egy kakas. „Márczius másik felében a csalogatás ismét azért bajosabb, mert ekkor a hím szorosabban csatlakozik újra jércéjével s ez utóbbi minden negédességét felhasználja, hogy párjának hajlamát megtartsa.” Ennek ellenére még akár május hónapban is vadászták híváson a fajt. A fő időszak azonban egyértelműen az (március vége) április–május hónapra tehető dürgés idején volt (PERLAKY 1891, SZÉCSI 1892, ILLÉS 1895, MÁRIÁSSY 1892, LAKATOS 1899, MÁTÉ 1920, BERTÓTI 1949, BERGMANN *et. al.* 1982). A szaporodási időszak kezdetén történő hívás során akár egész nap sikeresen a puszka elé lehetett csalni a kakasokat (MÁTÉ 1920).

3a. ábra: A csalsípok különböző változatai VALENTINISCH (1892) nyomán
 [1.: Kakas csalsíp nyúlcsontból, 2.: Kakas csalsíp (Livónia, Krüdener báró), 3.: Kakas csalsíp (Christiania, Koppenhága) V. Lund), 4.: Kakas csalsíp (Vorarlberg Mayer), 5.: Kakas csalsíp (Krajna (Szlovénia) Verbic), 6.: tyúk / jérce csalsíp (Nusperl, nikkelből, Zelin szisztémája), 7.: tyúk / jérce csalsíp, (Brugger, Karintia), 8.: tyúk / jérce csalsíp, (Karintia), 9.: stájer tyúk / jérce csalsíp (bádóg vagy csont), 10.: tyúk / jérce csalsíp (Livónia, Krüdener báró)]

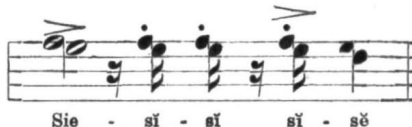
Figure 3a: Different versions of Hazel Grouse calls following VALENTINISCH (1892)
 [1.: Rabbit bone male call, 2.: Male call (Livonia, Baron Krüdener), 3.: Male call (Christiania, Copenhagen) V. Lund), 4.: Male call (Vorarlberg Mayer), 5.: Male call (Krajna (Slovenia) Verbic), 6.: Female / juv. female call (Nusperl, made of nickel, system of Zelin), 7.: Female / juv. female call (Brugger, Carinthia), 8.: Female / juv. female call (Karintia), 9.: Styrian female / juv. female call (tin or bone), 10.: Female / juv. female call (Livonia, Baron Krüdener)]

3b. ábra: A csalsípok különböző változatai VALENTINISCH (1892) nyomán
 [10.: tyúk / jérce csalsíp (Norvégia, V. Lund) alatta jobb oldalon középen kakas csalsíp (Karintia, Brugger), alatta jobb oldalon lent kakas csalsíp (Krajna (Szlovénia), Kappus), 11.: Automatikus-pneumatikus kakas, ill. jérce csalogató eszköz (I. Dichtl, Leoben)]

Figure 3b: Different versions of Hazel Grouse calls following VALENTINISCH (1892)
 [10.: Female / juv. female call (Norway, V. Lund) below, centre right male call (Carinthia, Brugger), below, right male call (Krajna (Slovenia), Kappus), 11.: Automatic-pneumatic male and female call (I. Dichtl, Leoben)]

A császármadár hangja nem túl változatos, a tojó hangja egyszerű, monoton sípoló hang (4. ábra), a kakasoké ezzel szemben dallamos (5. ábra) (PERLAKY 1891, DIEZEL & MIKA 1899, MIKA 1901, ANONIM [B] 1900).

4. ábra: A kifejlett tyúkok hangja két oktávval lejjebb transzponálva (WELDIN 1919a)

Figure 4: Adult hen's voice transposed down two octaves (WELDIN 1919a)

5. ábra: A kifejlett kakasok hangja két oktávval lejjebb transzponálva (WELDIN 1919a)

Figure 5: Adult male call transposed down two octaves (WELDIN 1919a)

A kakas szólama mindig éles és tiszta, ellenben a tyúkokéval, ahol sziszegésre emlékeztető és disszonáns kettőshangok jellemzik a hangadást. E különbség igazán markáns, így a két ivar hangja könnyedén megkülönböztethető, sőt a fiatal és az idős kakasok hangja is, mivel előbbieké vékonyabb, bizonytalanabb és rövidebb (WELDIN 1919a). A tojók ritkábban hallatják hangjukat, de „a kakas hangjára a tyúk felelni szokott; mire a kakas hozzá repül s miután előtte pár perczig legnagyobb diszben, lelógó szárnyakkal s felborzolt tollazattal tetszelget” (MÁRIÁSSY 1892). Épp a fent leírtak felismerése volt a faj lesvadászatának záloga, így tavasszal a tyúkok hangjának – minél élethűbb – utánzása kínált lehetőséget a kakasok behívására (ILLÉS 1895, LAKATOS 1899), míg „őszkor a féltékenységek kisebb-nagyobb fokban fel van szilva ezen szárnyasnál, azért a kakas más kakas hívására is előjön, mert életépárját kiküzdeni s azt kizárólag bírni óhajtja” (PERLAKY 1891). Ekkor tehát a hím ivarú fajtárs hangjával hívhatták be eredményesen a vadászok a kakasokat (BARTACSEK 1896, LAKATOS 1899, KRIPPEL 1912).

Ennek az oka, hogy e fajnál az ősz (augusztus vége, szeptember–október hónapok között (ANONIM 1861)) a párba állás időszaka (LAKATOS 1899, KRIPPEL 1912, BERGMANN *et al.* 1982, CRAMP & SIMONS 1984), ami akár novemberig is eltarthat (WELDIN 1919a).

Az őszi hívások kapcsán úgy tartották, hogy az első derek napjai megérkezével volt érdemes a csalhívással próbálkozni (MÁRIÁSSY 1892), és ekkor is a reggeli (½ 7 – 10 óra (ILLÉS 1895, MÁTÉ 1920)) és a késő délutáni (16 – ½ 18 óra (MÁTÉ 1920)) órákban volt a legeredményesebb a csalhangok hallatása (ANONIM [B] 1900). Ekkorra a párok már elfoglalták területüket, s ott más párt nem tűnnek meg. Lényegében ezen a felismerésen alapul az őszi csalhívás. WELDIN (1919a) szerint a fiatal kakasok szólamát volt célszerű ebben a szezonban imitálni, mivel számukra a revírfoglalás és a pártalálás nehezebb, és gyakran állnak be párjukat hívva egy másik pár területébe. Az ott lévő revírkakas a vadászok csalhívására csaknem bizonyosan berepült, hogy elűzze a betolakodó vetélytársat. Egy ismeretlen szerző (1861) LEYEN (1854) nyomán azt is megjegyzi, hogy „ugyanazon harczvágy, mely a házi kakasban lakik, a császármadár himének is természetében van s minthogy ez is mindig az ifjabbat s gyengébbet támadja meg, azért a vadásznak is sípjával az ifjabb hangján kell csalogatni”, így eredményesebb lehet a hívás. Ehhez a magyar vadászok – a németekhez hasonlóan – kis mondókát is kreáltak (6. ábra).

6. ábra: A fiatal kakasok hangja két oktávval lejjebb transzponálva az e dallamra Erdélyben használt szöveggel (WELDIN 1919a)

Figure 6: The voice of the juvenile male transposed two octaves lower with the text used for this melody in Transylvania (WELDIN 1919a)

A fentieket kihasználva bizonyos gyártók (pl. a HANS GNANTH-féle sípok esetében) kétféle hangolással készítették sípjait, így igény szerint a fiatal és az öreg kakas hangja is imitálható volt (WELDIN 1919a). E madarak hangjának élethű utánzása azonban nagy gyakorlatot igényelt.

A vadászatra legkedvezőbb a száraz, szélcsendes idő volt (MÁTÉ 1920, BERTÓTI 1949), amikor a császármadár szívesen mozdul és a csalsípót is jól hallhatja. Általában a fagy és a nedves idő kedvezőtlenek voltak a csalsípval történő vadászatra (ANONIM 1861 id. LEYEN 1854, MÁRIÁSSY 1892).

A hívásra kedvezőtlenek voltak a nudum erdők, leginkább a lombelegyes (bükk, nyír stb.) lucosokban volt sikeres, amit dús cserjeszint és aljnövényzet borított (MÁTÉ 1920). A vadászok a leshelyet az ilyen erdők azon részén választották meg, ahol korábban császármadarakkal találkoztak (MIKA 1901, BERTÓTI 1949). Azt is szem előtt kellett tartani, hogy a csalsípok hatótávolsága csupán mintegy 100–120 m volt (ILLÉS 1895, BERTÓTI 1949). A helyszínt csendben cserkelve kellett megközelíteni, ami a siker egyik záloga volt, majd 10–15 perc várakozás után meg lehetett kezdeni a sípolást (BERTÓTI 1949). A hívás fához támaszkodva történt, ami segített abban, hogy a vadász elé érkező madarak ne vegyék észre olyan könnyen a vadászt.

Aki a hosszan egyhelyben ülést nehezen bírta, és csak a lövés pillanatában próbálta a fegyverét felemelni, az nem sok sikerben bízhatott. Mozdulatlan várakozással és csaknem vállba emelt fegyverrel lehettek igazán eredményesek a császárfajd elhivatott vadászai (MIKA 1901). WELDIN (1919a) a fent leírtak okán a többi csalhívás előiskolájaként értékelte a császármadár vadászatát, „mert a vadásznak magatartása ennél sokban azonosítható a többiekénél követendővel; végül elsőrangú önfegyelmező gyakorlat is, mely nyugalomra, önuralomra és lemondásra tanít.” Nem csak a vadásznak, hanem a kajtató ebnek (leggyakrabban vizsla) is türelemmel kellett gazdája mellett várni a lövés pillanatát. Akár távolabbra „leparancsolva, onnét addig meg ne mozduljon, míg csak hívó fütytel magunkhoz nem hívjuk. Természetesen a lövésre se szabad megmoccannia, sőt akkor se, ha távozni látja gazdáját; csakis a hívásra reagálhat.” A fegyelmezett és jól kereső kutya nélkül nagyon nehéz volt kézre keríteni a madarat, sebész esetén pedig kutya nélkül aligha járhattak sikerrel a vadászok (LAKATOS 1899). Egyéb elvárásokat is megfogalmazott LAKATOS (1899) a vadászaton alkalmazott ebeket illetően, többek között a szín vonatkozásában. A fehér, fehértarka vagy sárga ebeket nem tartotta alkalmasnak, mert ezeket már messziről észrevette a vad és elriadt.

„A gyakorlott császármadár-vadász elég, ha egymaga van is s így mindenesetre többet fog löni. Két vadász csak azon esetben mehet együtt, ha a vadászatot mindketten szabályszerűleg értik” (ANONIM 1861 id. LEYEN 1854). Ha mégsem egyedül ment ki a vadász, akkor egymásnak háttal volt praktikus elhelyezkedni (BERTÓTI 1949) (7. ábra).

7. ábra: Császármadár vadászata párban DIEZEL és MIKA (1899) nyomán

Figure 7: Hunting of Hazel Grouse in pairs following DIEZEL & MIKA (1899)

A vadász leshelyét úgy választotta meg, hogy „az lőtávolyra fedetlen legyen; az-az, hogy e távolban sem sűrűség se közel egymáshoz álló fák a látást ne gátolják; ép oly kevésbé szabad 30 lépésnyire előtte harasztnak vagy hangának, magas fűnek, áfonya- vagy más bokroknak s cserjefának útban lenni” (ANONIM 1861 id. LEYEN 1854).

Nem volt célszerű az erdő széléhez állni, attól legalább 30 lépésre beljebb, az erdőtestben javasolták a hívás helyének megválasztását, ahol kevésbé vette észre a vadászt a berepülő császármadár, de a vadász jól látta az érkező madarat. MÁRIÁSSY (1892) szerint a legalkalmasabb a fiatal vágás, ami mintegy észrevétlenül nyúlik be a szálas erdőbe, ugyanis a védősűrűkből a vágásokra, erdei tisztásokra nem szívesen merészkedett ki a faj (LAKATOS 1899). Ha a kedvező leshely minden föltételét nem is tudták teljesíteni, javasolták, hogy legalább azon legyenek a vadászok, hogy fűvel vagy hangával benőtt foltokat csalogató helyül ne válasszanak, „mert illy helyeken a császármadár lábon jön egész 5–6 lépésnyire a vadászhoz, anélkül, hogy ez láthatná s amint a vadászt észreveszi, a legnagyobb csenddel megfordul s odább áll” (ANONIM 1861 id. LEYEN 1854).

A hívóhangra – melyre gyakran nem is érkezett válasz (BARTACSEK 1896) – a tapasztalatok szerint a közelben lévő kakasok csaknem azonnal ott teremnek, különösen a fiatal kakasok, amelyek könnyebben behívhatók voltak (TÉGLÁS 1908). Ha egy időben több kakas válaszolt, és ha többszöri hívásra egyik sem repült be, akkor WELDIN (1935) azt javasolta, hogy 10–15 perc néma várakozás után néhányszor érdemes volt megfűjni a jérce sípot, amire az egyik kakas bizonyosan berepült. Ha a vadász a hívóhang hallatára feleletként „könnyű süvöltést” hallott, akkor a kakas egy közeli fára szállt, ha süvöltése erősebb, akkor pedig a földre. Mindkét esetben a leshelyül választott fa ellenkező oldalára kellett húzódnia lőésre készen, miközben ismét a hívóhangot hallatta (PERLAKY 1891).

Azzal kapcsolatban, hogy mikor érkezett inkább lábon és mikor repült a császármadár a vadászok tapasztalata az volt, hogy nedves, harmatos időben inkább a kakasok berepülése volt jellemző, míg, ha felszáradt a talaj és a növényzet, akkor már a földön is szívesen közelítettek a madarak (ANONIM 1861 id. LEYEN 1854, ILLÉS 1895, BARTACSEK 1896, LAKATOS 1899). Ennek megfelelően hajnal hasadtától napkeltéig szívesebben repültek, délután

inkább lábon érkeztek a vadászok elé (ANONIM 1861 id. LEYEN 1854). A reggeli vadászat kapcsán azonban megjegyzik, hogy „*ez időt közönségesen a koczapuskások használják fel*” (ANONIM 1861). MÁTÉ (1920) szerint a hívótól való távolság volt a meghatározó. Ha közel volt a kakas, akkor jellemzően szárnyait leengedve, széttárt kormánytollakkal futva érkezett a vadász elé. A vadfácánhoz hasonlóan éles látású és jó hallású, óvatos madár a császármadár (ILLÉS 1895, KRIPPEL 1912), így a vadász legcsekélyebb mozdulatát vagy zaját is észreveszi (ANONIM id. LEYEN, 1854, MÁTÉ 1920). Mivel kiválóan hall, „*így néha száz lépésről is, kivált ha szél az erdőben nem zúg, egyszerre oda talál a fára, melyen a csalogató vadász ül, sőt a mint beszélnek volt már eset, hogy a vadásznak egyenesen sípkájára vagy puskájára rohant; néha a vadász lábaitól alig fél lépésnyire vagy annak feje feletti ágakra oly alacsonyan telepedett...*” (ANONIM id. LEYEN, 1854). Ha a csahangra érkező császármadár észreveszi a vadászt, azonnal elrebben, de nem túl messze, így akár újra behívható: „*Mint a fajdok minden neme, úgy a császármadár is igen vad s kerüli az embert, de félénknek még sem mondható, mert a legtöbbször lövésre jó s gyakorta bevárja a vadászt, míg az ugyanazon fa alá érkezik mellyen ő ül. Ha azt véli, hogy meglátták, azonnal tova repül ugyan, de először csak 30, másodszor 50 s harmadszor legfőlebb 100 lépésnyire, míg eleinte a bokrokban, később valamely fa közép ágai közt, végre a közép magasságú fák csúcsain keres menedéket*” (ANONIM 1861 id. LEYEN 1854). Ha sokáig, azaz mintegy 5 percig nem hallott semmit a vadász a hívást követően, akkor új leshely felé cserkelve csendben tovább állhatott.

Hosszas várakozás, azaz 20–25 perc után, csak igazán ritkán jártak szerencsével, ennyit nem volt érdemes várni az eredménytelen csalhívás után. ILLÉS (1895) megjegyzi, hogy azokon a helyeken, ahol gyakran próbálkoznak csalhívással és sok kakast hibáznak, ott azok igen óvatosak lettek, azokból utána igen nehéz volt terítékre hozni egyet-egyet.

A hívás sikeressége kapcsán eltérőek a tapasztalatok, de megfelelő élőhelyi viszonyok között akár 10–15 kakast is be tudtak hívni alkalmanként (PERLAKY 1891), ami részben a madarak kis otthonerületével és kis territóriumával is magyarázható. E felvetést alátámasztják a későbbi vizsgálatok eredményei is, bár a madarak abundanciája jelentősen eltérhet az egyes területek között. A szaporodási időszakban Közép-Európában 5 pár/km²-nek adódott a fészkelő párok száma (GLUTZ VON BLOTZHEIM *et al.* 1973), míg Észak-Európában akár 19,2–22,3 példány is lehet négyzetkilométerenként (WEISNER *et al.* 1977). Az őszi territóriumok, avagy otthonerületek sem nagyok, a kakasok esetében a szakirodalmi adatok mindössze 2 hektárt adnak meg (PYNÖNEN 1954). A császármadarat a territóriális magatartás jellemzi, ahogy azt PERLAKY (1891) meg is jegyzi – sőt Európában jellemzően éven át territóriálisak és párban telelnek (SWENSON & FUJIMAKI 1994) –, ugyanakkor egymáshoz akár egészen közel, olykor alig néhány száz lépésre tartózkodnak a párok. E kis kiterjedésű területhez aztán kifejezetten ragaszkodnak, azt akár éveken át nem hagyják el. Ezt a nemzetközi szakirodalmi adatok is megerősítik, átlagosan legfeljebb néhány kilométeres elmozdulásokról számolnak be (PYNÖNEN 1954). Nagyobb állománsűrűség esetén, ha egymást hallhatják a madarak „*s ezek valamennyien felelnek csalogatására: akkor him csak ritkán fog eléje jönni; s ha a társaságnak e hangversenye még oly harsányan foly is, azonnal elnémuland, amint a tojók egyike közbeszól.*” Ilyenkor azzal a javaslatral éltek, hogy célszerű a madarakat kissé szétzavarni és később újra próbálkozni a hívással.

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy e monogám faj esetében a vadászat milyen mértékben befolyásolta a szaporodási sikerességet. Itt érdemes megjegyezni, hogy rendszerint csak a kakasokat volt szokás lőni, a tojókat kímélték, viszont a két ivar elkülönítését (8. ábra) a vadászatok alkalmával magabiztosan csak a csalhívás esetén tehették meg.

8. ábra: A császármadár kakas (balra) és tyúk (jobbra) (DIEZEL & MIKA 1899)

Figure 8: The Hazel Grouse male (left) and hen (right) (DIEZEL & MIKA 1899)

A kakast a tyúkoktól csupán tarkább tollazata, kissé fejlettebb – a fajdfélére jellemző – piros szemsávja, a fehér szegélyű fekete torokfoltja, jellegzetes bóbitája és hangja különbözteti meg (MÁRIÁSSY 1892, SZÉCSI 1892, CHERNEL 1899, CHERNEL & BREHM 1903, SCHENK & BREHM 1929, DIEZEL & MIKA 1899, MIKA 1901, ANONIM [B] 1900, WELDIN 1935, EIDENPENZ 1943).

A kakasok elejtésére vonatkozóan PERLAKY (1891) a következőt írja: „*Tavaszkor a sok kakas lelövés nem káros a szaporulatra nézve, amint azt gondolhatnák, mert e vadnemenél a kakasok rendkívül többségben vannak a tojók felett.*” E tapasztalati úton tett megállapítás, miszerint a kakasok javára tolódik az ivararány (PERLAKY 1891, MÁRIÁSSY 1892, BARTACSEK 1896, DIEZEL & MIKA 1899, WELDIN 1935) – annak ellenére, hogy monogám fajról beszélünk – a későbbi nemzetközi vizsgálatok eredményei alapján megerősítést nyert. GAIDAR (1974) adatai alapján az ősszel és télen csapdázott több mint 1000 császármadár 58%-a kakas volt. Svédországban SWENSON és BOAG (1993) tavaszi vizsgálatai során szintén a hímivar javára tapasztaltak arányeltolódást (58%). Hokkaidón a szaporodási időszakon kívül megfigyelt császármadarak 61%-a hím ($n = 88$) volt, míg Svédországban ugyanebben az időszakban 64%-os kakasrészesedést ($n = 50$) regisztráltak (SWENSON & FUJIMAKI 1994). A fentiek alapján amennyiben a tyúkokat kímélték és mértéktartó módon és csak ősszel vadásztak, úgy valóban nem gyakorolt érzékelhető hatást a császármadár populációk reprodukciós sikerére a vadászati tevékenység, ahogy ezt már a XIX. századi magyarországi vadászok is megállapították.

3.2. A CSÁSZÁRMADÁR VADÁSZATA CSALHÍVÁSBAN KISKALIBERŰ GOLYÓS FEGYVERREL

Két ízben találkozunk olyan szakirodalmi közléssel a magyar szaksajtóban, amelyben a császármadár kiskaliberű golyós fegyverrel történő elejtését részletezik (WELDIN 1935). A golyóval történő elejtés lehetőségének kérdését WELDIN (1935) a következőképpen magyarázta: mivel a császármadarat már a középkorban is a fővadhoz sorolták, így az elejtőjének e nemes vad vérébe mártott zöld gally dukált a kalapja jobb oldalára. Az is régről ismert, hogy a fővadra golyóval vadásztak, ami azonban csak olyan esetben lehetett eredményes a császármadár esetében, ha a sípra lassan bejövő (WELDIN 1935) vagy felgallyazó kakast vették célba (ANONIM 1938). Utóbbiról egy ismeretlen szerző tollából a következőt olvashatjuk:

„Magam a legtöbb császármadarat „Flaubert“-fegyverrel lőttem, őszi zergecserkészés után hazajövet az erdei ösvényeken, fent megnevezett fegyverrel a kezemben, haladtam át. A felriasztott tyukocskát, mely a legközelebbi fára felgallyazott, igen könnyen lehetett leszedni...” (ANONIM 1938). A fentiek ellenére mindenkor a sörétes fegyverrel történő vadászat volt a kedvelt és valóban eredményes módja a vadászatának. WELDIN (1935) leírásából az is kitűnik, hogy egyebekben a csalhívás minden eleme a fent részletezettekkel egyezett meg.

3.3. A CSÁSZÁRMADÁR VADÁSZATA ERDEI KERESŐVADÁSZATON

A vizslával történő keresővadászatról úgy vélekedtek, hogy sem a velejáró vadászélmény, sem pedig az eredményesség tekintetében nem volt hasonlítható a csalsíppal történő vadászathoz (ILLÉS 1895, DIEZEL & MIKA 1899, ANONIM [B] 1900, MIKA 1901). Ennek ellenére MÁRIÁSSY (1892) kifejezetten élvezetes vadászati lehetőségként említi a vizslával történő erdei kajtatást, amit TÉGLÁS (1908) vadászati tankönyvében a csalhívás mellett gyakorolható vadászati módként szintén említi.

Az alkalmazott vizslák kapcsán LAKATOS (1899) megjegyzi, hogy csakis a kitűnően apportírozó és olyan ebek alkalmasak a császármadár vadászatára, amelyek nem csak „szemre keresnek”, hanem a sebzett madár nyomán képesek elmenni és felkutatni azt. A kutyával történő erdei keresővadászatot akkor gyakorolták, amikor a már-már felnőtt, anyányi szaporulat csoportjai még nem bomlottak fel (DIEZEL & MIKA 1899, MIKA 1901, SZÖCS 1901, WELDIN 1935), tehát körülbelül augusztus közepétől szeptember közepéig (DIEZEL & MIKA 1899, MIKA 1901, HOFFMANN 1900). Ebben az időszakban ezek a csapatok a tapasztalatok szerint előszeretettel tartózkodnak az erdők szélein, vágásokon, erdei tisztásokon, vagyis olyan helyeken, hol a felrebbenő császármadarakra sikeresen lehet lövést tenni. Mivel „a felriasztott csapat a lövés után a legnagyobb sűrűségbe menekül, hol vagy fára száll, vagy a földön elrejtőzik s másodszor a vizslát nem várja be”, így ezekből a madarakból szükségszerűen csak mértéktartó módon – legfeljebb egy dublét – lehetett zsákmányolni, vagyis olyan terítékre, mint a hívásban történő vadászat során nem számíthatott a vadász (LAKATOS 1899, DIEZEL & MIKA 1899, MIKA 1901, SZÖCS 1901). A fentiek alapján HOFFMANN (1900) azon megjegyzése, miszerint a császármadár legeredményesebb vadászata ilyen módon történt bizonyosan nem helytálló. Jellemzően a megriasztott és megpuskázott csapat szétszéledt, és a fák koronájában, illetve az erdőtalajon keresett menedéket. Utóbbiak az első felrebbentés után már nem várták be az egyébként viszonylag nagy zajjal kereső kajtatóebet. A fácántól (*Phasianus colchicus* L.), fogolytól és az erdei szalonkától (*Scolopax rusticola* L.) is eltérően viselkedik a császármadár, így „a vizsla nem szokta állani, csak jelezni, mert mihelyt a vizsla, ha még oly nyugodtan keres is, megáll, a császármadarak már felröbbennek s többnyire minden irányban szétszóródnak, úgy hogy a csapat közé lőni [...] nem lehetséges” (DIEZEL & MIKA 1899). Az eredményesség szempontjából néhány fontos ismervét még meg kell említeni e vadászatoknak, miszerint „vizslával csupán erdei réteken és bokros tisztásokon lehet a vadászatot gyakorolni, a hol ti. a járás-kelés zajtalanabb és a megközelítést az itt-ott található bokrok lehetővé teszik. Ha azonban a vadász egy foltot felrebbent s azt lövés által széjjel nem szórja, bátran lemondhat a zsákmányról, habár a helyet, hová a folt levágódott megjegyezte is, mert a császármadár felriasztatván: legtöbbször fel szokott gallyazni, vagy hogy jó messzire elgyalogol, mihelyt leszállott. A fára felgallyazott császármadarat, mivel szorosan lapul a gallyakhoz s színe sem feltűnő, igen nehéz felismerni” (MÁRIÁSSY 1892). MÁRIÁSSY (1892) e vadászati mód leírása során megjegyzi, hogy csak ott lehetett eredményes a bokrárszat, ahol kellő számban fordult elő a mogyoróstyúk, egyéb esetben unalmas volt a vadászat. Azt is kiemeli, hogy e vadászat során a tyúkok is aggatékra kerülhettek (LAKATOS 1899), ami kifejezetten káros volt a fészkelő állomány szempontjából.

A császármadárra történő keresővadászat leginkább az erdei szalonka őszi-téli kutyás vadászatához hasonlítható azzal a különbséggel, hogy a terep, ahol a császármadár tartózkodik, egészen más jellegű, s az erdősen fedett, gazdag aljnövényzetű és cserjeszintű erdőben a lövéshez jutás is kétségtől nehézkesebb volt.

Mivel erdei környezetben vadásztak akár a csalhívás, akár a keresővadászat esetén, és mert a császármadár kellően szívós madárfaj, ezért LAKATOS (1899) öregebb szemű sörétet javasolt használni (8-as (Ø3,5 mm), 10-es (Ø3 mm)) annak érdekében, hogy biztosabban kézre kerülhessen a faj.

A sebzett császármadár „tovább repül s eközben vagy leesik valahol holtan, vagy pedig szívósabb életerő mellett búvósdíra veszi a dolgot s elrejtőzik a fagyókerek alá, avagy a moha alá ássa magát és megtalálhatatlanul eltűnik. Az se sokat segít a dolgon, ha fára száll is megsebzetten, mert a lomb között ugyan fel nem fedezi még a legélesebb vadászszem se és hiába volna husángokat is a fára hajigálni, vagy a törzset kopogtatni, mert a beteg madár semmi módon rá nem bírható a rejtékhelyének elhagyására” (LAKATOS 1899). Ha a sebzett madár bevette magát a szederindák és páfrányok alá, akkor jó vizsla nélkül aligha tudták kézre keríteni. Nem csupán a sörét helyes megválasztása volt fontos, hanem a higgadt célzás is. Ahogy a röptében érkező vagy épp a vadász előtt szárnyra kapó madarat nem volt könnyű meglőni, úgy a vadász elé befutót sem. „Ha az első csövel hibáztunk, akkor rendesen keresztet vethetünk a prédára, mert a lőporfüst miatt csak a legritkább esetben jöhetünk hozzá egy második javító lövéshez...” (LAKATOS 1899).

3.4. A HASZNOSÍTÁS TOVÁBBI LEHETŐSÉGEI

A hasznosításnak még néhány módját meg kell említeni. Az egyik a **hajtáson** – tehát társas vadászatokon – **történő elejtés**. Ezek az erdei vadászatok alapvetően nem a császármadár vadászatára szerveződtek, de a szalonka, a fécán, a mezei nyúl (*Lepus europaeus* Pallas) mellett az apróvadfajok sorából ezek is aggatékra kerülhetett. Ilyen késő őszi, téli vadászatokról szóló híradásokkal, ezek – ekkor még söréttel lőtt – nagyvaddal (jellemzően őz (*Capreolus capreolus* L.)) vegyes, színes terítékeinek leírásaival számos esetben találkozhatunk a hazai szaklapok hasábjain (ANONIM [EGY ÖREG VADÁSZ] 1884, WELDIN 1935). DIEZEL és MIKA (1899) is hasonlóan vélekedik annak ellenére is, hogy a német irodalomban ellenpélda is található, kifejezetten császármadárra szervezett erdei hajtás: „a hajtóvadászat kevésbé jöhet számításba, mert ha az erdei hajtóvadászatok alkalmával itt-ott esik is mellékesen egy pár császármadár, ez csak esélynek tekinthető s külön, csakis császármadárra hajtani, oly módon, mint az [ERNST VON] DOMBROIWSKI Enciklopédiájának 571. lapján említve van, a mi viszonyaink között alig volna érdemes.” A fentiek okán kifejezetten császármadárra hajtást nem szerveztek (SZÖCS 1901). SZÖCS (1901) a táplálkozóhelyek, gyümölcstermő cserjék (bodza, berkenye stb.) termésére reggel és este rájáró császármadarak **lesvadászatának** lehetőségét is említi, de azzal a megjegyzéssel, hogy e kis eséllyel kecsegtető „unalmas, hosszas várakozáshoz valóban stoikus megadás és végtelen nagy türelem kell.”

Végül a **hurokkal történő fogást** kell még megemlítenünk. Itt azonban rögvést meg kell jegyezni, hogy a hasznosítás ezen módját már a XIX. század derekán a vadorzás körébe sorolták, s mint tiltott és egyben megvetett módszert a szakírók jellemzően nem tárgyalták.

A madarak megfogásához jellemzően lőszörből font hurkokat, ún. cseklyéket használtak. Ezeket a császármadár kedvelt élőhelyein helyezték ki úgy, hogy lehetőség szerint a madarak táplálkozásuk, mozgásuk során beleakadjanak. Ennek megfelelően akár több hurok is kihelyezhető volt egymás mellé. A kihelyezés élő fákra, ágakra, a földbe lenyomott rudakra, vagy épp egyik oldalon lehajtott vékony facsemetére, tehát élő fára történt. Ez utóbbiakat ugró-cseklyének hívták. E megoldásnál a hurokba akadt madár vergődése a lehajtott fát feszítve tartó kitámasztó fadarabot oldotta és az ugró-cseklye felakasztotta a beleakadt madarat.

9. ábra: Cseklyék, azaz lószőrből készült császármadár hurkok a Soproni Egyetem Vadgazdálkodási és Vadbiológiai Intézetének vadászati gyűjteményében (Fotó: BENDE ATTILA)

Figure 9: „Cseklyék” i.e. horsehair Hazel Grouse loops in the hunting collection of the Institute of Wildlife Management and Wildlife Biology of the University of Sopron (Photo: ATTILA BENDE)

Ha a cseklyéket vagy ívben meghajtott fára kötötték fel, vagy a tartó cövekeket megfelelő távolságban és egymáshoz hajlítva verték a földbe és felső részüket összekötötték, és ide rögzítették a hurkokat, akkor ún. gyalogtőr csapdáról beszélhetünk. BÖLCSHÁZI-BELHÁZY (1884) leírása szerint a gyalogtőröknél nem helyeztek ki csalétket, hanem ezeket olyan helyekre telepítették, ahol a császármadarak gyakran jártak, amelyek így a hurokba akadtak. LAKATOS (1899) leírásából viszont ismert, hogy a császármadár esetében csalították ezeket a csapdákat. „Ősszel és télen pedig számtalan hurkot (rendesen fehér lószőrből készületeket) raknak ki, a császármadarak által leginkább lakott vagy látogatott erdőrészekben s azok elé kedvencz eledelük gyanánt ismeretes bogyókat tűznek ki úgy, hogy a madárnak, midőn az illető faágon szalad, szükségképen a hurkon át kell a csalétek után nyúlni; de midőn azt csőrébe fogja, a hurokkötést viselő lehajtott ág gyenge köteléke is megoldódik s gyorsan fölcsapódván, a madarat nyakon fogva magával rántja. Az ily hurkokat az említett vadászok százával kötik ki s azután naponkint szemleutat tesznek a zsákmány beszedése s a hurkok megújítása, vagy esténként megigazitása végett” (LAKATOS 1899) (10–11. ábra).

10. ábra: Cseklyék kihelyezésének lehetséges módjai BÖLCSHÁZI-BELHÁZY (1884) nyomán

Figure 10: Possible ways of placing cseklye (horsehair loops) after BÖLCSHÁZI-BELHÁZY (1884)

11. ábra: Gyalogtőrök kihelyezésének lehetséges módjai BÖLCSHÁZI-BELHÁZY (1884) nyomán

Figure 11: Possible ways of placing loops (gyalogtőr) after BÖLCSHÁZI-BELHÁZY (1884)

A császármadár vadászati lehetőségeit nagyban korlátozó állománycsökkenés csak részben volt az elégtelen ragadozógazdálkodással magyarázható (MÁRIÁSSY 1892, DIEZEL & MIKA 1899, SZÜGYI 1931). Ekkor már a káros ragadozókkal egy sorba sorolták azokat a „törözők”-et, akik az ország egyes térségeiben (pl.: Gyergyóban, Csíkban és Kászon vidékén, valamint Alsó-Magyarországon) jelentős számban fogdosták össze télen a császármadarakat (DIEZEL & MIKA 1899, LAKATOS 1899, TÉGLÁS 1908) a fent leírt egyszerű, ámde hatékony csapdázási megoldásokkal. Magyarországról nem ismert adat a hurkolás hatékonyságát és mértékét illetően, de LAKATOS (1899) az oroszországi piacra került madarak esetében a hurokkal fogottak esetében közel 90%-os részesedést közöl.

MÁRIÁSSY (1892) még két sajátos hasznosítási módot említ, a **hálózást** és a kutya nélküli **belopást**. Előbbi inkább a madarak nem túl gyakran használt élve fogási megoldása, amit tanulmányában nem részletez, míg a másik az erdei tisztásokat érintő cserkelés, amiről megjegyzi, hogy kevésbé eredményes módja volt a császármadár reggeli és esti órákban történő vadászatának. LAKATOS (1899) ez utóbbit a „parasztpuskások” és erdőkerülők nem épp úri – mondhatni lenézett – vadászati módjaként aposztrofálta.

3.5. ORVVADÁSZAT ÉS ILLEGÁLIS KERESKEDELEM

LAKATOS (1899) a császármadárról írt könyvében az orvvadászattal és a tavaszi csalhívás mértéktelen gyakorlásával hozta összefüggésbe e fajdféle jelentékeny állományapadást. „Hazánkban, különösen Erdélyben, [Gyergyóban, Csíkban és Kászon vidékén] a császármadár fogyatkozása főként és kiválóan a parasztpuskások és az ezekkel egynemű vadorzók prédálásaiban találja indoklását. Tavasszal ugyanis, a párosodás idején csirke-lábcsontról készült hívogató sípokkal csalják, hol a gyanútlanul kakas után vágó tyúkot, hol a féltékenység miatt ingerült kakast, a legkényelmesebb lövésre; mert legtöbb esetben egyenesen azon terebélyes fára száll a tévesztett madár, mely alól a leselkedő puskás sípjának csábító hangjait hallotta és így menthetetlenül veszve van” (LAKATOS 1899). Az így terítékre került igen jelentékeny mennyiségű császármadár húsát pedig a kézdíváshelyi, a sepsiszentgyörgyi és a brassói piacon értékesítették (LAKATOS 1899), de többek között a jelenlegi Magyarország területére is számottevő mennyiség érkezett ezekből a nagyvárosok (pl.: Budapest, Miskolc, Pécs, Szeged) piacaira (BOZÓ & BENDE 2025). Több híradás ismert illegális császármadárhússal való kereskedelem kapcsán fogatosított hatósági intézkedésekről. 1884. december 20. és 30. között három vasúti szállítmányt foglaltak le, amelyek Budapestről Kolozsvár irányába tartottak (BOZÓ & BENDE 2025).

Mindhárom esetben egy-egy kosár vagy láda császármadárhúst találtak, amit végül étkeztetési céllal a helyi árvaház javára ajánlottak fel. 1885 tavaszán is hasonló módon érkeztetett az országba a faj húsa, mivel 1886 áprilisában az egyik budapesti fűszerkereskedőt

a vadászati tilalmi idő után elejtett császármadarakkal való kereskedés vádjával igen súlyos, mai értéken 365 000 forintos pénzbírságra ítélték (BOZÓ & BENDE 2025). A jogosulatlan elejtések vélhetően továbbra is folytatódtak, mivel egy ismeretlen szerző az 1930-as évek végén így nyilatkozott a császármadárrol: *„Mert egyetlen vadnak sem kell annyi üldöztetést elszenvednie, mint a császármadárnak. Sok vidéken, ahol pár évtized előtt még igen gyakori volt, teljesen elpusztult”* (ANONIM 1938).

3.6. VADÁSZIDÉNY, TERMÉSZETVÉDELMI STÁTUSZ

A császármadár vadászható madárfajok sorában elfoglalt évszázados jelentőségét mutatja, hogy helyi rendelkezésekben (pl. Máramaros vármegye) már 1684-ben a vadászható madárfajok között említik (KEVE 1994). CSÖRE (1971) munkája nyomán ismert, hogy II. Ulászló király 1504. évi vadászati törvényétől kezdve a XX. századig hogyan változtak az e faj kapcsán megfogalmazott vadászati rendelkezések. RADVÁNSZKY (1893), valamint MAKSAY (1959) közölte, hogy a földesúri rendelkezések hogyan szabályozták évszázadokon át a császármadarak beszolgáltatási kötelezettségeit, illetve vadászatuk szabályait. A XIX. század országos vadászati jogszabályai is kivétel nélkül említik, így megtaláljuk az **1872. évi VI. törvény** 10 §-ában, miszerint **a vadászidény a „fajdkakasra” június 1-től március 1-ig tartott**, míg a jércére minden időben tilos volt vadászni. A fenti szabályozás a jogszabály 1876-os módosítását követően sem változott (1876. XLIV. törvénycikk) (TISZA 1876). Az **1883. évi vadásatról szóló XX. törvénycikk** „a vadászati tilalmakról” szóló III. fejezet 9 § (f) szakaszában rögzíti a császármadárakra vonatkozó tilalmi időt. Ennek megfelelően **„császármadarakra december hó 1-től [...] augusztus hó 15-ig”** tilos volt a vadászat, vagyis az általános vadászati tilalmi időt (február 1. – augusztus 15.) két hónappal meghaladta e faj tilalmi ideje, amit így ekkor már csak őszi-téli vadászatokon hozhattak terítékre. E jogszabályra hivatkozva MIKA (1901) éles kritikával illette a jogosulatlan tavaszi elejtéseket, ami arra enged következtetni, hogy a dürgés időszakában továbbra is aggatékra került az „erdei tyúk”: *„A magyar vadásztörvény a császármadár lelövésének idejét augusztus 15-ikétől november végéig szabja meg, minek folytán nemcsak zavartalanul szaporodik, hanem télen is óva volna; azonban hány és hány alkalommal használják fel nálunk épen a párzási időt elejtésére! Es ezt nemcsak az írni olvasni nem tudó paraszt vadász teszi, hanem akárhány a törvényt ismerő uri vadász is. Pedig ezeknek tudniok kellene, hogy a tilalmi idő betartása meghozza gyümölcsét és a vadállomány fentartására okvetlen szükséges is. Mi lenne a vadászzattal, ha az egész év folytán mindenki mindent lőhetne! Dögvadász elég van a vadászati idény alatt is, tehát legalább a tilalmi időben legyen nyugta a vadnak.”* A császármadár tehát tavasszal ekkor már nem volt vadászható, aminek magyarázatát WELDIN (1919a) a következőképpen adja meg: *„Párjával szigorú monogámiában él s így, ha tavasszal a kakast ellőjük párja mellől, ezzel körülbelül tönkre is tesszük a tyúk szaporulatát, mert csak igazán nagy véletlen volna, ha az elárvult mellé még akadna egy gavallér.”* Nem volt teljes az egyetértés a dürgés időszakára kiterjedő vadászati korlátozással. BARTACSEK (1896) szerint a *„ha törvényünk nem tiltaná, a tavaszi dürgés alkalmával űzött vadászat nem volna káros, de sőt igen jótékonyan hatna az állományra, mert ez úton a fölös számban lévő kakasokat módunk volna lelőni s ennél fogva úgy a párzás mint a költés annál eredményesebben mehetne végbe. Mert a kakasok közt örökösen uralkodó víaskodások, igen sokszor meddővé teszik a párzást.”* Az ez idő tájt hatályos jogszabályi előírásokkal ellentmondásos leírások is olvashatók a hazai szakirodalomban az idényt illetően. HOFFMANN (1900) leírása szerint az *„újabb vadásztörvényeink megengedik, hogy még március és április hóban a császármadár és siket fajdkakas szabadon vadászhatók.”* Ez bizonyosan téves, hiszen ekkor még az 1883. évi XX. törvény passzusai voltak érvényben. ILLÉS 1895-ben a két évvel korábbi jogszabálynak megfelelően augusztus 15. és november 30. közötti idényt közölt könyvében – megjegyezve, hogy a szeptember eredményesebb lehetne –, míg ismeretlen

szerző tollából egy 1900-ban született tanulmányban az idény kezdetét augusztus 1. és december 1. közé datálták (ANONIM [B] 1900).

TÉGLÁS (1908) augusztus 15-től és november 30-ig terjedő idényt közölt tankönyvében, míg KRIPPEL (1912) augusztus 15. és november közepe közé teszi a csalhívással történő vadászatok időszakát.

A császármadár állományainak csökkenése a trianoni országvesztést követő időszakban vált igazán érezhetővé, különösen jelenlegi határainkon belül. E csökkenés ellenére nem született újabb rendelkezés a faj megóvásának érdekében, így **az 1923-as évben** közzétett Vadászati Útmutatóban szereplő vadászidény szerint a szezon nem változott, továbbra is **augusztus 15-től november 30-ig** volt elejthető (NAGY 1923). Így tehát az elmúlt fél évszázadban az 1883. évi XX. törvénycikkben foglaltakhoz képest semmilyen változás nem történt (12. ábra).

Törvényes vadászati tilalmi idő.

Az általános vadászati tilalom tart február 1-től aug. 15-ig, ettől egyéltőleg tilos a vadászat (a táblázatban a tilos időt a sötét rész jelzi)

Vad neve:	Jan.	Feb.	Már.	Ápr.	Máj.	Jun.	Jul.	Aug.	Szep.	Okt.	Nov.	Dez.
Szarvasbika												
Dámbika												
Szarvas-, dántehén, őzsuta												
Őzbak												
Zerge												
Nyul												
Zergégida, fajdjérce												
Siket- és fajdkakas												
Császármadár												
Fácán, tuzok												
Fogoly												

Az éneklő madarakra minden időben, más madarakra február 1-től augusztus 15-ig tilos a vadászat. A vándor- és vízimadarakra a tilalom a párosodás és költés ideje alatt áll fenn: április 1—július 15.

12. ábra: A vadászati tilalmi idők 1923-ban (NAGY 1923)

Figure 12: The hunting bans in 1923 (NAGY 1923)

Az első világháborút követően az ország területe és vadászati viszonyai olyan mértékben változtak meg, hogy a több mint negyven esztendővel korábban hozott vadászati törvényt (1883. évi XX. törvénycikk) nem lehetett a továbbiakban módosítás nélkül alkalmazni. Az 1925-ös évben született meg a korábbi jogszabályt módosító – meglehetősen rövid – új törvény (1925. XXIV. törvénycikk), ami a császármadár idényét nem módosította, annak ellenére sem, hogy állományainak meghatározó hányada a trianoni határokon kívülre került. **Az 1926/27-es vadászati évtől** egy hónappal szűkítették a vadászidényt, így a faj **augusztus 15-től október 31-ig** volt elejthető (NAGY 1926), ami a következő két évtizedben sem változott (NAGY 1927).

A két világháború közötti időszakban az egyetlen vadászható fajdféle a császármadár maradt hazánkban (SZÜGYI 1926, 1927, 1931, 1933, OROSZI 1996). Állományviszonyai a csonka Magyarországon nem voltak ismertek, így 1937-ben országos felhívást intéztek a királyi erdőfelügyelőségekhez és a kincstári erdőbirtokok erdőmérnökeihez, aminek nyomán egy a

hazai fészkelőállományt bemutató térkép látott napvilágot (VERTSE 1938). A felmérés ugyan nem volt teljeskörű, de jól tükrözte az állományok jelentős visszaszorulását.

Bár OROSZI (1996) ezen állományfelmérésnek tudta be a tilalmi idő növelését, de a vadászidény valójában nem emiatt szűkült, ugyanis az egy évtizeddel korábbi idényhez képest nem történt változás (NAGY 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1935, ZAMBÓ 1936, MELLÉKY 1939, NIKOLITS 1940, 1942).

A császármadár a második világháborút követően még elejthető volt Magyarországon (OROSZI 1996), aminek korábbi idénye csak **1949-ben** változott meg, ekkor **augusztus 15-től október 15-ig** volt vadászható (BERTÓTI 1949). A vadászati idény és a tilalmi idő megállapításáról szóló 1950-ben kiadott rendelet (16 074/1950. (VI. 27.) FM) viszont lényegi változást eredményezett a császármadár vadászati lehetőségét illetően, hiszen e jogszabály már nem említi e fajt sem az éven át vadászható (2.§ (1)), sem pedig az idényben vadászható fajok (2.§ (2)) körében. Emellett azt is kiköti, hogy a vadászható fajok körében nem szereplő fajokra általános vadászati tilalom érvényes (3.§ (1)).

Az 1954-ben hatályba lépő madárvédelmi rendelet (59/1954 (IX.9.) MT.) – ami alapvetően a ragadozó madarakat és a csökkenő állományú fajokat volt hivatott megőrizni – 1§ (2)-ban említi a császármadarat, mint természetvédelmi értéként fokozottan védett státuszú fajt, amely a veszélyeztetett, kipusztulófélben lévő hazai fajok listáját összegző Vöröskönyvben is szerepel (RAKONCZAY 1989). Jelenleg a 13/2001. (V. 9.) Kőm. rendelet 2. számú mellékletének 921. sorában, fokozottan védett fajként, 500 000 forintos eszmei értékkel szerepel.

A tyúkok kíméletéről külön szólnunk kell, hiszen e téma örökös polémia tárgyát képezte a vadászati szakírók körében, ugyanis egyik vadászati rendelkezés sem írta elő azok kíméletének kötelezettségét. Fontos megjegyezni, hogy bár tyúkokat is zsákmányolhattak a vadászok, ezt azonban nem tarották etikusnak (ANONIM id. LEYEN 1854, MÁRIÁSSY 1892, BARTACSEK 1896, LAKATOS 1899, DIEZEL & MIKA 1899, MIKA 1901, MÁTÉ 1920, BERTÓTI 1949). Már ILLÉS (1895) is kifogásolta, hogy a siket- és a nyírfajd esetében foganatosított „fajdjérczékre” vonatkozó korlátozásokat a császármadár esetében nem írták elő. Ennek magyarázata a következőkben olvasható: „*Tekintettel arra a körülményre, hogy a tojók száma mindig kisebb, mint a kakasoké; a császármadár szaporodása szempontjából, a tojók feltétlen kímélése okvetlen szükséges [...] Habár a törvény nem tiltja a vadászati időben a tojók lelövését és főleg a vedlés idején a kakas a tojótól bizonyos távolságban, alig különböztethető meg, mégis nagyon óhajtandó volna, hogy a tojókat feltétlenül kíméinek, annál is inkább, mert nagyobb fajrokonai a siket- és nyír-fajdtyúkok lelövése, az egész éven át mindenütt tilos.*

Miért ne szaporodhatnék erdeink disze, a császármadár is? Hisz' úgy is elég ritka lett vadellenes és önző korunkban! A tojónak ilyen való kíméletét azonban akárhány császármadár-vadász is képtelenségnek tartja” (MIKA 1901). WELDIN (1935) érvelése a MIKA (1899) által leírtakkal azonos: „*A vadászati törvény a császármadár tavaszi vadászatát tiltja, de ősszel egyaránt engedélyezi a kakas és jérce lövését. Ez így nincsen jól. A császármadár monogámiában él. Egy kakasnak egy jércéje. A szaporulatban majdnem mindig több a kakas. A jércékre tehát állandó tilalmat kéne elrendelni csakúgy, vagy meg inkább, mint a siket és nyírfajdnál, mert hiszen e két nagyfajd intimebb családi élete polygám, és egy kakasra mindig több jérce jut.*”

3.7. A CSÁSZÁRMADÁR TRÓFEÁJA

„A vadászportot kedvelők legnagyobb gyönyörüket abban találják, ha egy-két siket fajdkakast vagy császármadarat ejthetnek el és annak szép farktollaival ékesíthetik vadászkalapjukat” – írja HOFFMANN (1900) a századforduló évében, de természetesen nem csak kalapdíszként szolgált e fővad tolla. A kor madárpreparálási szokásainak megfelelően aggatékra preparálták a XIX–XX. század mesterei a császármadarat, de más fajokhoz hasonlóan pozícióba beállított, álló preparátum formában is készülhettek preparátumai (13. ábra).

3.8. GASZTRONÓMIA, KERESKEDELEM

„A császármadár hújának finom íze hozta magával, hogy e madár már a régi korban is inyen-cz-falatnak tekintett s nagy megbecsülésnek örvendett. Hogy a régi magyarok is kellően méltatták e madarat, igazolja a «császármadár» elnevezés, amely egyedüli madárnak tartatik, amelyet a fejedelemlennek más napon is (mint hideg pecsenyét) lehet feltálalni” – írja VALENTINISCH (1893). LAKATOS (1899) és HOFFMANN (1900) a faj neve kapcsán a fentiekkel azonos megállapításra jut, miszerint e faj gasztronómiai vonatkozásokban is „oly nagyrabecsültetett”, hogy „innen vette kitüntető szép nevét is!” Erdélyben a császármadár hújának fogyasztásához egy babona is fűződött, miszerint aki e nemes vad húsát fogyasztja, annak élete minden egyes császárfajd után fél esztendővel gyarapodott (ANONIM 1938).

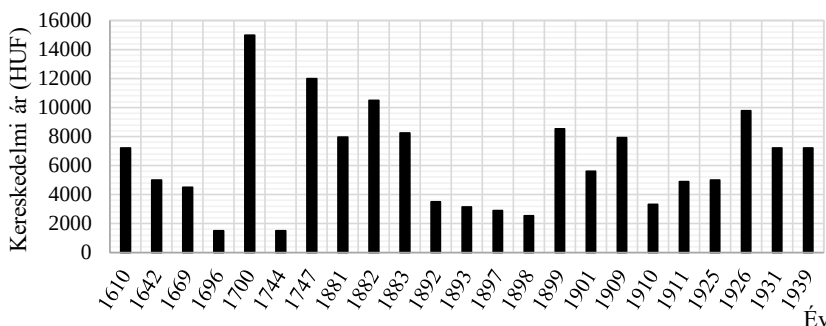
A hús ízletessége, a császári, főúri eledel jelző kapcsán leírtak talán valóban nem túlzóak. Azokon a vidékeken, ahol gyakori volt, ott a rendszeresen fizetendő természetbeni adónemek közé tartozott. Így nem meglepő, hogy 1609-ben Körmendről „karvalyok” mellett „fajd madarat”, azaz császármadarat kellett beszolgáltatni a németújvári földesúrnak (CSABA 1955), Hont és Gömör vármegyékben pedig az 1700-as évek végén a jobbágyoknak rendszeresen kellett császármadarat beszolgáltatniuk (BOZÓ & BENDE 2025).

Hegyvidéki elterjedése ellenére (SZÉCSI 1892, ILLÉS 1895, VASVÁRI 1932, ROTH 1942, CZÁJLIK 1975, 1979, FARAGÓ 2012) a magyar gasztrókultúrában széles körben ismert volt. Meglepő módon az M. TÓTFALUSI K. MIKLÓS által 1698-ban kiadott egyik első hazai szakácskönyv azonban nem említi, viszont a CZIFRAY (1888) összeállításában megjelent recepteskönyvben, a „Mindennemű sülték vagy pecsenyék” fejezetében olvasható a császármadár-sült elkészítésének leírása. A fácán húshoz hasonlóan a császárfajd esetében nyáron 4, míg télen 10 napos „senyvesztés” után javasolták megsütni. Jelentősége a „kommersz” szárnyasvadfajokhoz mérten alacsonyabb volt, hiszen húsa elérhető volt országszerte, de koránt sem volt olcsó. 1610 és 1939 között 22 különböző évből összesen 40 adat áll rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy mennyibe került a városi piacokon a császármadár darabja (13. ábra). Ezek Budapestről (n = 29), Erdélyből (n = 7), Észak-Magyarországból (n = 2), Felvidékről (n = 2) és a Parciumból (n = 1) származó adatok, amelyek segítségével e fajdféle magyar gasztronómiában betöltött tényleges szerepe a leginkább megítélhető. Budapesten az 1747 és 1939 közötti időszakból közölt adatok alapján a császármadár darabja 6376 forint volt, míg az ország többi részén 1610 és 1883 közötti adatok alapján átlagosan 6820 forintot kellett fizetni annak, aki e fajdféle húsát szerette volna az

13. ábra: Császármadár kakas preparátuma (VASVÁRI 1932)
Figure 13: Preparation of a male Hazel Grouse (VASVÁRI 1932)

asztalra tenni. Ezzel szemben abban a két évben (1881 és 1883), amikor Budapestről és Kolozsvárról is ismerünk ár adatokat, szignifikánsan drágább volt a faj az előbbi, mint az utóbbi helyen (1881-ben 3800 forint, 1883-ban 2890 forint).

13. ábra: A császármadár kereskedelmi árának változása 1642 és 1939 között a Magyar Királyság területén

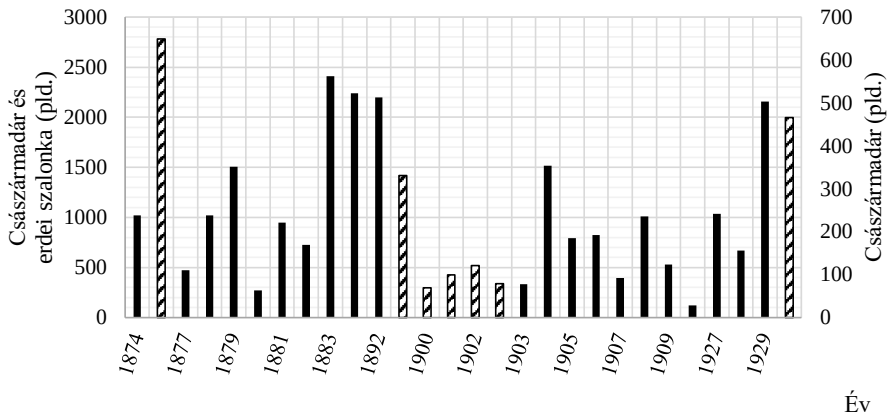
Figure 13: Changes in the commercial price of the Hazel Grouse between 1642 and 1939 in Kingdom of Hungary

A kereskedelem egyik fontos mérőszáma volt az évente országosan vagy regionálisan elfogyasztott vagy piacra szállított mennyiség. Néhány esetben nem közöltek pontos számadatokat, de a kereskedelem – és ezáltal az állomány – aktuális helyzetére ezekből is hasznos következtetéseket lehet levonni. A fentiek alapján ismert, hogy e fajdféle húsát már a XIV–XV. században is árusították a vadkereskedők. 1837-ben pedig azt is közölték, hogy a hideg évszakban Erdélyből szállították a császármadarakat más városok kereskedőihöz, ami válaszul szolgál arra is, hogy miért volt a főváros piacain sokkal drágább e fajdféle húsa, mint Kolozsváron. Egy 1871-es leírás szerint annyi császármadár hús volt a máramarosszigeti piacon, hogy valósággal „hemzsegett”. Ezzel szemben 1868–69-ben alig volt kapható, mert „a fenyvesekben nagy volt belőle a hiány”, 1872-ben pedig „a budapesti piacokon is ritkává vált az eladása”.

Egy évvel később, 1873-ban szintén azt írják a pesti piacokról, hogy ott már évek óta nem lehet kapni, csak a „finomabb restauránsoknál”, és ezt is csak annak köszönheték, hogy a királyi postaintézet Erdélyt Budapesttel összekötő postavonatainak személyezte „hozzák mihozzánk a császármadarakat”. 1883-ban budapesti tojás- és vadasáru-csarnokban is lehetett császármadár húst vásárolni, sőt sok esetben fűszerkereskedők is árulták. 1945-ben Szegeden (Dél-Alföld) még kapható volt a piacon is.

A Budapesten évente eladott, azaz az elfogyasztott mennyiségre vonatkozóan az 1874 és 1940 közötti időszakból ismerünk adatokat. A legtöbb esetben ($n = 20$) az erdei szalonka (*Scolopax rusticola*) és a császármadár együttes éves fogyasztási adatait közölték, de kizárólag császármadárakra vonatkozó adatok is ismertek, ugyan csak hét különböző évből (**14. ábra**). Ezen kívül rendelkezésre áll egy adat Kolozsvárról, miszerint 1884-ben összesen 140 példányt adtak el.

Természetes módon, amivel kereskedtek, az után adót is kellett fizetni és ez alól értelemszerűen a császármadár sem volt kivétel. A középkorban évszázadokon át földesúri rendelkezések szabályozták a császármadár beszolgáltatási kötelezettségét. Már az 1600-as években is fizetni kellett adót az eladott példányok után. Azokon a vidékeken, ahol gyakori volt e fajdféle, ott a rendszeresen fizetendő természetbeni adónemek közé tartozott értékes húsa.

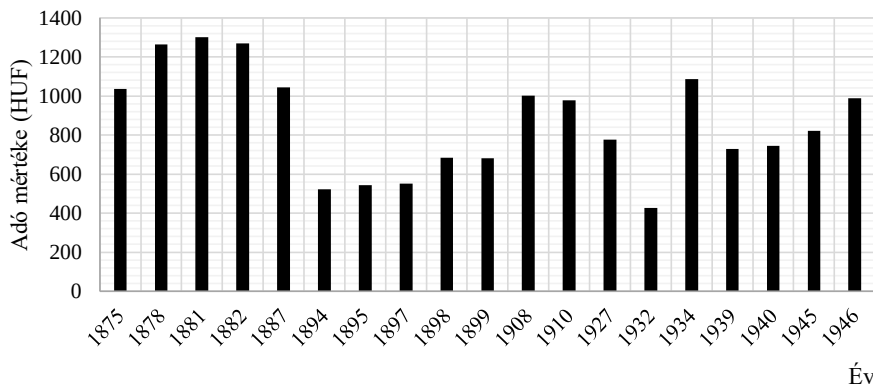

14. ábra: A császármadár (fekete oszlop), valamint a császármadár és az erdei szalonka (sávozott oszlop) értékesített mennyisége 1874 és 1940 között Budapesten

Figure 14: Sales of the Hazel Grouse (black bar) and the Hazel Grouse and Eurasian Woodcock (striped bar) in Budapest (Hungary) between 1874 and 1940

Körmenden (Alpokalja) 1609-ben többek között császármadarakat kellett beszolgáltatni a földesúrnak, ahogy később – az 1700-as évek végén – Hont és Gömör vármegyékben.

Az 1875 és 1946 közötti időszakban minden eladott példány után fogyasztási adót kellett fizetni, aminek mértéke időszakonként változott (**15. ábra**). Budapestről 18, Szegedről és Miskolcra 1–1 különböző évből ismerünk ilyen adatokat. Egyetlen olyan év ismert, amikor két különböző város adatát össze lehet vetni, így 1945-ben Miskolcon (Észak-Magyarország) 480 Forint, míg Budapesten 840 forint volt a császármadár húsának fogyasztási adója.

15. ábra: A császármadár után fizetett fogyasztási adó mértéke forintban kifejezve 1875 és 1946 között

Figure 15: The consumption tax paid on the Hazel Grouse in HUF between 1875 and 1946

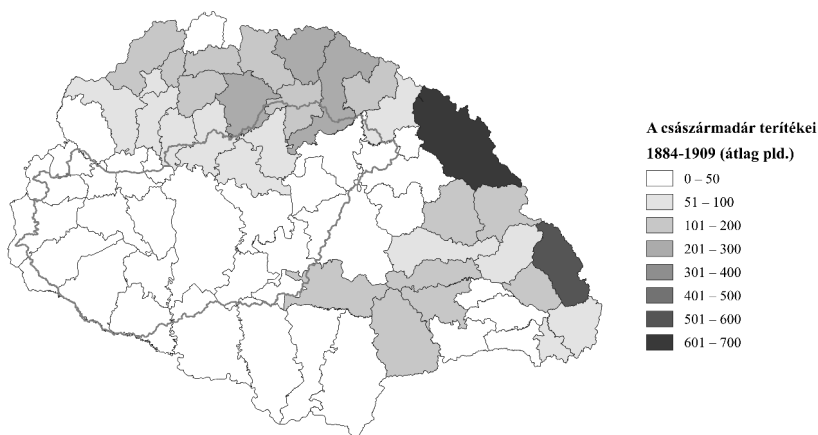
4. A CSÁSZÁRMADÁR TERÍTÉKEI

4.1. VÁRMEGYEI ADATOK

A Magyar Királyság területén elejtett madárfajok sorában nem volt ritka a császármadár, de e faj állományainak visszaszorulására már a XIX–XX. század fordulóján és az 1900-as évek első évtizedeiben született szakirodalmak is felhívták a szakközönség figyelmét (MÁRIÁSSY 1892, MIKA 1901, TÉGLÁS 1908, WELDIN 1919b, BÁRSONY 1927, SZÜGYI 1931, BERÉNYI 1938). WELDIN (1919b) megjegyzi, hogy a magasabb térszintekre való visszahúzódás hátterében a zavarás fokozódása, az emberi kultúra mind nagyobb térnyerése és az intenzív erdőgazdálkodás állt. A síkvidékről a császármadár erre az időre csaknem teljesen eltűnt (WELDIN 1919b), bár meg kell jegyezni, hogy e területeken ezt megelőzően is csak eseti jelleggel fordult elő (FARAGÓ 2012), így például a Sopron város tulajdonát képező ágfalvi és lépesfalvi erdőterületeken, ahol a leggyondosabb kímélet mellett sem voltak képesek állományait észrevehetőleg növelni. Nem csupán a fészkelési elterjedés határterületein volt észlelhető az állomány apadása, hanem azokon a területeken is, ahol e fajféle természetes létfeltételei adottak voltak. Az orvvadászat, a tavaszi mértéktelen csalhívás és a törözők pusztítása mellett a ragadozóknak is kiemelt szerep jutott (DIEZEL & MIKA 1899). A ragadozók sorában számos fajt említenek (pl. vörös róka, vadmacska (*Felis silvestris* SCHREBER, 1775), házimacska (*Felis silvestris catus* L.), nyest, nyuszt, pele (Gliridae), vörös mókus (*Sciurus vulgaris* L.), sólymok (*Falco* spp.), héja, egerészölyv (*Buteo buteo* L.), holló (*Corvus corax* L.), szajkó (*Garrulus glandarius* L.) (LAKATOS 1899, MIKA 1901, ANONIM 1938, BERÉNYI 1938, EIDENPENZ 1943), amelyek közül néhány – pl. a vörös róka, vadmacska – a császármadár-csalhangokra akár be is ugrott a vadászok elé (SZÉCSI 1892, LAKATOS 1899, MIKA 1901, MÁTÉ 1920), viszont a vaddisznót a fészkeket pusztító fajok sorában egészen az 1970-es évekig (CZAJLIK 1975) nem említik a magyar szakirodalomban. Összevetettük a vaddisznó, a vörös róka, a nyest és a nyuszt XIX–XX. század fordulójáról ismert vármegyei bontású terítékadatait a császármadár ugyanezen időszakból ismert terítékének alakulásával.

A vaddisznó esetében erős pozitív összefüggést találtunk ($R = 0,602$, $p = 0,01$), míg a vörös róka ($R = 0,328$, $p = 0,198$) és a másik két kisragadozó terítékei ($R = 0,276$, $p = 0,281$) és a császármadár terítéke között nem volt összefüggés. A gyimesi uradalom vaddisznó és a császármadár-állománya között az 1912 és 1918 közötti időszakban szignifikáns negatív összefüggés volt ($R = -0,925$, $p < 0,0001$). Nem ilyen egyértelmű a helyzet, ha a vaddisznó, a vörös róka és a nyest-nyuszt éves terítékadatait hasonlítjuk össze a császármadár terítékek alakulásával. A kapott eredmények valószínűleg annak tulajdoníthatók, hogy nemcsak a potenciális ragadozók, hanem a vadászok száma is nőtt ebben az időszakban.

CHERNEL (1899), CHERNEL és BREHM (1903), valamint SCHENK és BREHM (1929) közlése szerint a császármadár leszámítva az alacsonyabb térszinteket (Bács-Bodrog, Baranya, Békés, Csanád, Csongrád, Fejér, Győr, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom, Moson, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Tolna, Torontál, Veszprém vármegye) csaknem mindenütt előfordult Magyarországon. Tipikus élőhelyein, a hegyvidék gazdag aljnövényzetű erdeiben (Máramaros, Alsó-Fehér, Csík, Gömör és Kishont, Liptó, Sáros, Szeben, Solnok-Doboka Torda-Aranyos, Udvarhely, Ung és Zemplén vármegye) viszont nagy számban megtalálható volt (SZÉCSI 1892, ILLÉS 1895, SZŐCS 1901, CHERNEL & BREHM 1903, CHERNEL 1917, LAKATOS 1899, DIEZEL & MIKA 1899, MIKA 1901, TÉGLÁS 1908, KRIPPEL 1912, MÁTÉ 1920, SZÜGYI 1931. A fentiekkel egybevág a BEDŐ ALBERT által összegyűjtött elejtési adatok (FARAGÓ 2009) értékelése nyomán kirajzolódó meghatározó terítékekkel rendelkező területek is (16. ábra).

16. ábra: A császármadár terítékadatainak átlagos vármegyei megoszlása a Magyar Királyság területén 1884 és 1909 között

Figure 16: Average distribution of hunting bag of Hazel Grouse by county in Kingdom of Hungary between 1884 and 1909

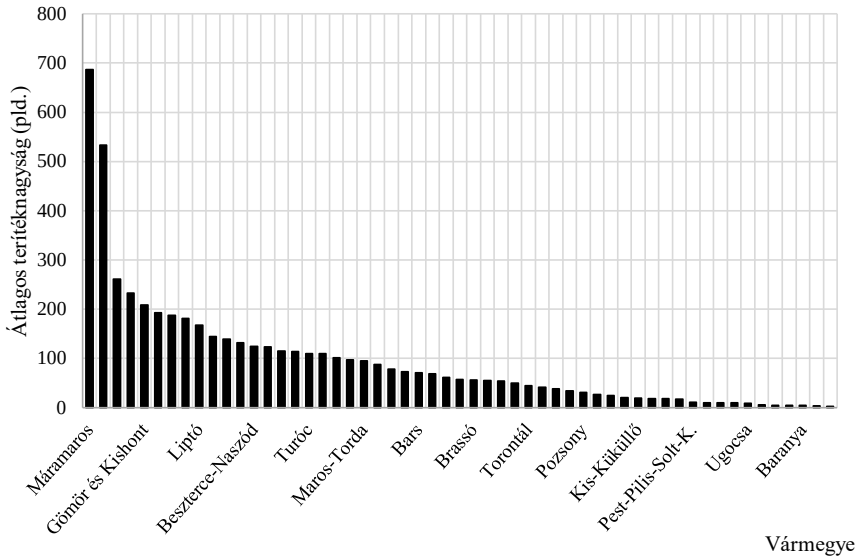
Érdeemes összevetni a terítékek alakulását és a vármegyei erdősültséget. Ezen adatok között pozitív korreláció igazolható ($R = 0,813$, $p < 0,0001$).

Fontos azonban ennek kapcsán megjegyezni azt a tény, hogy önmagában az erdősültség magas aránya nem elegendő (pl.: Háromszék (61,3%) Zólyom (56,2%), Krassó-Szörény (48,2%), Udvarhely (48%), Beszterce-Naszód (44,7%)), mivel a tengerszint feletti magasság és a kedvező habitatstruktúra együttes eredőjeként számíthatunk csak e faj megjelenésére az adott területen. Ez magyarázatot ad a PERLAKY (1891) és WELDIN (1919b) által leírt síkvidéki betelepítési kísérletek kudarcaira is, ugyanis a magas erdősültség (pl.: Zala (24,8%), Somogy (20,4%), Sopron (19,8%)) és a kedvező élőhely ellenére sem sikerült meghonosítani a császármadarat. A fentiek arra a tényre is rávilágítanak, hogy peremterületeken a visszaszorulás hátterében elsősorban nem a túlhasznosítás állt.

A császármadár 1884 és 1909 között ismert terítékeinek ($n = 4\,963$ pld) 29,8%-át Máramaros, Csík és Sáros vármegyék adták, tehát a legtöbb császármadarat a Keleti- és a Déli-Kárpátok vadászai fűzték aggatékra (**17. ábra**), bár a Felvidéken és attól északra sem volt ritka a faj (LAKATOS 1899, FARAGÓ 2009). Ezeken az erdélyi területeken voltak azok az igazán kedvező élőhelyek, ahol egy-egy vadásznapi alkalmával akár 8–13 kakast is terítékre hozhattak a csalsípót ügyesen fűző vadászok (BARTACSEK 1896, MÁTÉ 1920).

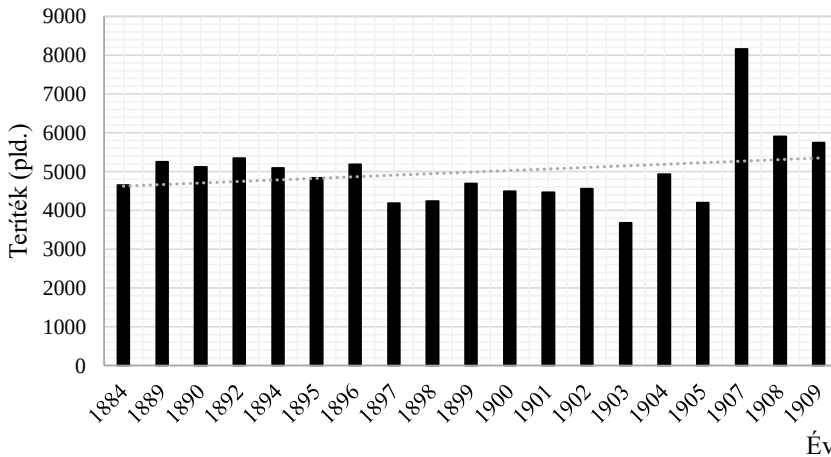
Ugyanebből az időszakból 17 különböző évből finomabb léptékű, vármegyei szintű terítékadatok is ismertek. A 63 vármegyeiből 36-ban mindegyik évben lőttek legalább egy példányt. Ezek közül a vármegyék közül Zemplénben, Abaúj-Tornában és Nyitrában szignifikánsan nőtt idővel a lőtt császármadarak száma, míg Liptóban csökkent. Ha ezeket a vármegyéket régiókba soroljuk, akkor egyik régióban sem változott szignifikánsan a lőtt császármadarak mennyisége.

Az 1884 és 1909 közötti időszak országos terítékadatai alapján elmondható, hogy enyhe emelkedés volt tapasztalható a lőtt madarak számában (**18. ábra**).

17. ábra: A császármadár terítékadatai a Magyar Királyság területén 1884 és 1909 között

Figure 17: The hunting bag of the Hazel Grouse by county in Kingdom of Hungary between 1884 and 1909

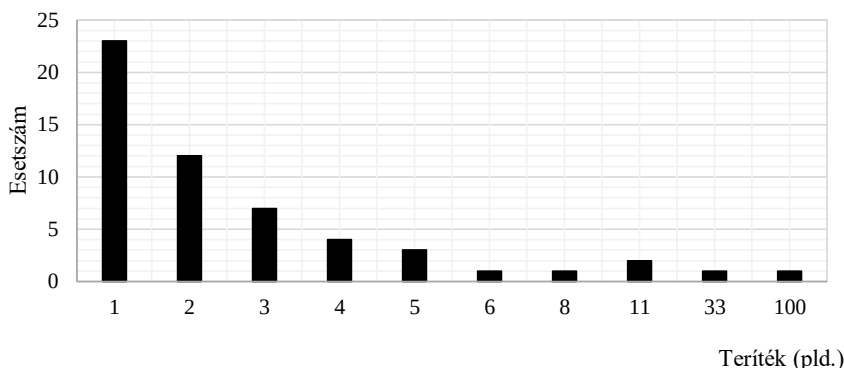

18. ábra: Az országos terítékadatok eloszlása az 1884 és 1909 közötti időszakban

Figure 18: Distribution of the hunting bag data of Hazel Grouse by county between 1884 and 1909

Nemcsak az éves, hanem a napi terítékadatok is értékes adatokat szolgáltatnak a faj abundanciájának megítélésében. A sajtóban megjelent újságcikkekben az 1700-as évek vége és az 1932 közötti időszakból összesen 61 napi terítékadatot közöltek (BOZÓ & BENDE 2025). Az 1700-as évekből csak egyetlen, pontos dátum nélküli adata van, de ez is mindenképpen említésre méltó, mivel Görgényben (Erdély) előfordultak olyan vadászatok, amikor napi 40–50 példány is terítékre került. Ezt követően 1858-tól vannak rendszeres adatok. Ha azokat az

adatokat nézzük, ahol a pontos példányszámot legalább év pontossággal megadták ($n = 56$), akkor a napi teríték 1 és 100 példány között mozgott. Az 5 példánynál nagyobb napi teríték ritka volt, jellemzően 1–2 példányt lőttek (**19. ábra**).

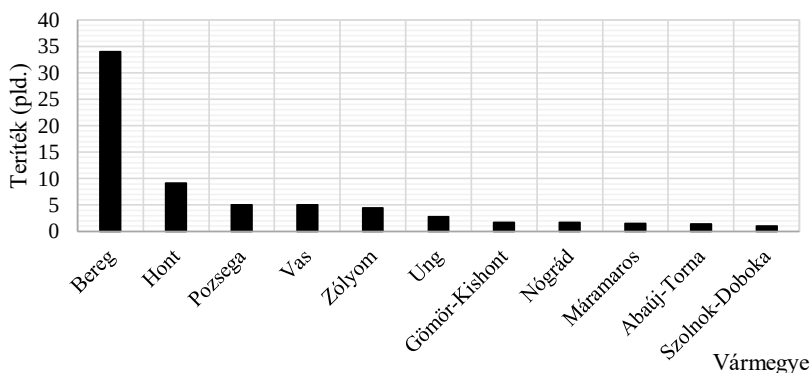

19. ábra: A napi terítékadatok (lőtt példány/nap) az 1858 és 1932 közötti időszakból a történelmi Magyarország területéről

Figure 19: Daily hunting bag data (shot bird/day) of Hazel Grouse from the period 1858–1932 in the territory of historical Hungary

4.2. REGIONÁLIS ÉS URADALMI ADATOK

Összesen 56 darab pontos helyszínnel (régi vármegye és régió) és példányszámmal rendelkező napi terítékadat áll rendelkezésre (BOZÓ & BENDE 2025). Ha ezek közül kiválasztjuk azokat a vármegyéket, amelyekből legalább 2 adat származik ($n = 11$), és a megyei példányszám-adatokat megyénként átlagoljuk, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy a legmagasabb napi átlagos teríték Bereg, Hont, Pozsega és Vas megyékben volt (**20. ábra**).

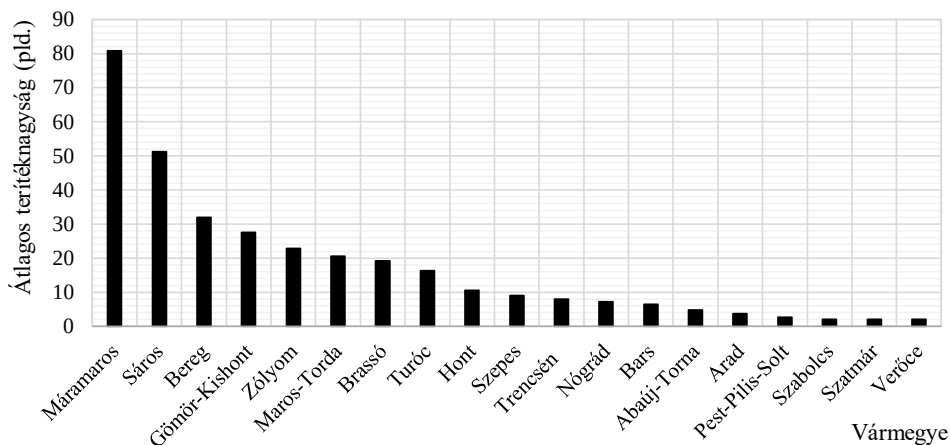
20. ábra: Átlagos napi terítéknagyságok vármegyénként a történelmi Magyarország területéről

Figure 20: Average daily hunting bag by county from the territory of historical Hungary

Összesen 291 éves terítékadat áll rendelkezésre kisebb tájegységenként, jellemzően uradalmanként. A kisebb tájegységek adatait vármegyénként, illetve nagyobb földrajzi

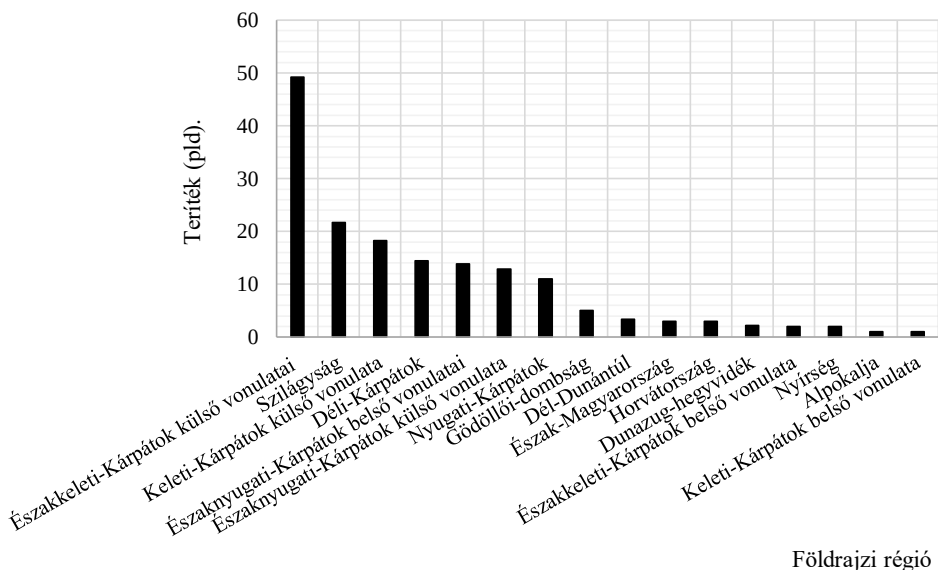
régióként csoportosítottuk, majd meghatároztuk a vármegyei és a nagyobb földrajzi régiókénti átlagos terítéknagyságot.

Előbbi esetben csak azokkal a megyékkel számoltunk, amelyek területén legalább 5 különböző kisebb tájegységből állt rendelkezésre adat (19 megye 254 adat) (**21. ábra**). A földrajzi régiók esetében minden régió adatát ábráztunk (**22. ábra**).

21. ábra: A kisebb tájegységekből származó éves terítékek átlagai vármegyenként

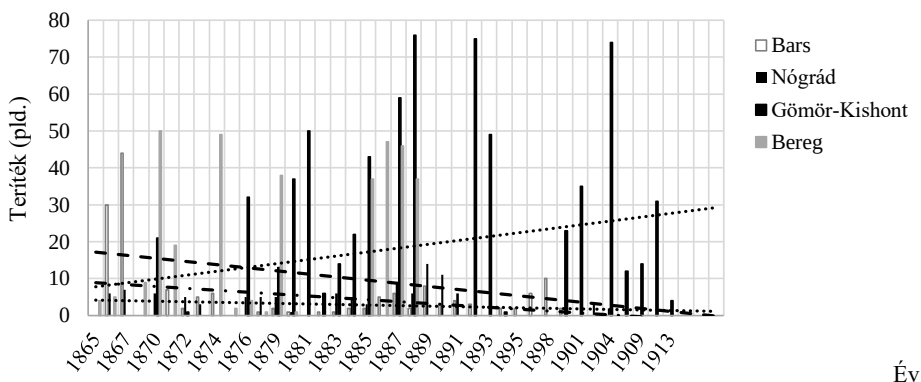
Figure 21: Average annual hunting bag data of the smaller regions by smaller geographical regions

22. ábra: A kisebb tájegységekből származó éves terítékek átlagai nagyobb földrajzi régióként

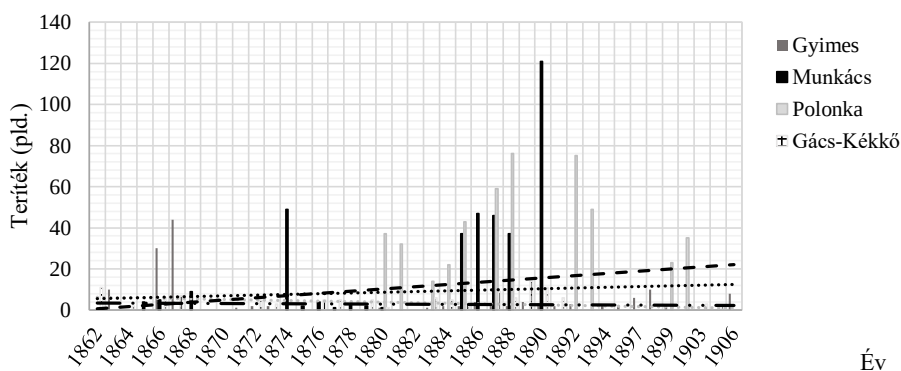
Figure 22: Average annual hunting bag data of the smaller regions by larger geographical regions

A legalább 10 kisebb tájegységből, illetve legalább 20 különböző évből származó adattal rendelkező vármegyék esetében ($n = 4$) szintén ábrázoltuk a terítékek nagyságának változását (**23. ábra**). A kisebb tájegységek adatai alapján három megyében (Bars, Nógrád, Bereg) csökkent, egy megyében (Gömör-Kishont) pedig növekedett az éves teríték 1865 és 1913 között.

23. ábra: A legalább 10 kisebb tájegységből, illetve legalább 20 különböző évből származó adattal rendelkező vármegyék császármadár terítékének átlaga évenként
 Figure 23: Annual averages of the hunting bag of the Hazel Grouse from the counties with data from at least 10 smaller landscape units and at least 20 different years

Öt olyan uradalmi vadászterületről találtunk szakirodalmi közléseket, ahonnan legalább 10 különböző évből álltak rendelkezésre éves terítékadatok az 1862 és 1906 közötti időszakból (**24. ábra**). A terítékek alapján Polonkán (Északnyugati-Kárpátok belső vonulatai, ma Szlovákia) és Munkácson nőtt (Északkeleti-Kárpátok és Keleti-Kárpátok belső vonulata, ma Ukrajna), Gyimesen, Gács-Kékkőn és Znióvárján (Északnyugati-Kárpátok belső vonulatai, ma Szlovákia) csökkent a teríték mennyisége.

24. ábra: Öt különböző uradalmi vadászterület terítékadatai
 Figure 24: Data recorded in five different hunting areas

5. A CSÁSZÁRMADÁR ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON ÉS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN 1920-TÓL NAPJAINKIG

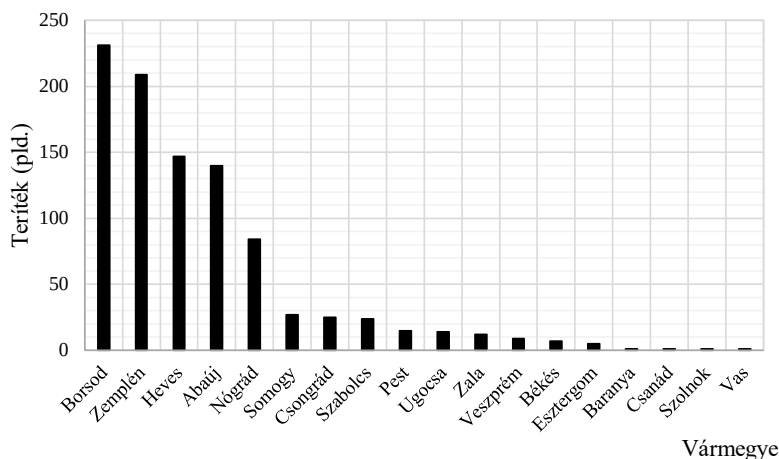
A trianoni határokon belül sosem volt olyan gyakori, mint a Kárpátok hegyvonulatain (SZÜGYI 1931, VASVÁRI 1932, WELDIN 1935, FARAGÓ 2009). „*Határozottan meg lehet állapítani, hogy Csonka-Magyarország előfordulási helyei nem kimondott és feltétlen tenyészhelyei a császármadárnak, mert a császármadár tenyész-zónája szigorúan összeesik a lucfenyő tenyész-zónájával*” – írja SZÜGYI (1931). A faj legjelentősebb állományai az Északi-középhegységben éltek. A Zemplén-hegységben az 1960-as évek végén 25–50 párra becsülték a fészkelő párok számát, ám ez az 1970-es évek végére jelentősen csökkent, az 1980-as évektől kezdődően pedig kifejezetten ritkává váltak megfigyelései. Napjainkban már nem költ itt. Az Aggteleki-karszt állományáról nem állnak rendelkezésre régebbi adatok, de a Gömör-Kishont és Borsod megyében élő jelentős állományok miatt valószínű, hogy itt is gyakori lehetett. Itt még az 1970-es években is 8–10-es csapatait látták. Az 1980-as évek végén 70–80 párra becsülték állományát, és még a 2010-es évek végén, 2020-as évek elején is költött itt. 2014 és 2018 között 20–30 párra becsülték állományát. A Bükkben az 1930-as és 1940-es években még számos helyen előfordult, az 1950-es évektől kezdődően viszont egyre ritkább lett. A korabeli bükki állomány méretét jelzi, hogy 1922 és 1933 között négy vándorsólyom fészkekben 66 fiatal császármadár maradványait találták meg. Az 1970-es évek elején már csak 110–120 párra becsülték az állományt, annak ellenére, hogy ekkor a hosszú ideje érvényben lévő vadászati tilalom hatására nőtt is a populáció mérete. Ez az 1980-as évekre már csak néhány tucat pár lehetett, az 1990-es és 2000-es évekre pedig még jobban lecsökkent, végül pedig teljesen felmorzsolódott.

2020-ban és 2023-ban ismét észlelték a térségben, így valószínű, hogy egy mikropopuláció fennmaradhatott. A Mátrában az 1930-as években kis számban, de számos helyen fészkel. 1976-ban (főként a Nyugat-Mátrában) 60 élőhelyen volt jelen. Az 1990-es évek végén és a 2000-es évek elején néhány pár költött még, napjainkra viszont eltűnt. A Karancs-Medves vidékén 1975-ben még 20 párra becsülték állományát, és az 1980-as évek elején is szépen szaporodott. Az 1990-es évek elején azonban jelentősen visszaesett az állomány, napjainkban pedig nem költ. 2014-ben megfigyeltek egy példányt a térségben. A Börzsönyben már az 1930-as években is nagyon ritka fészkelő volt. 1951. október 15-én mintegy 20 példányt láttak itt. Még 1976-ban is költhetett, és az 1990-es években is előfordult. Napjainkban már nem költ itt sem. A Dunántúlon mindig is jóval ritkább volt, mint az Északi-középhegységben. A Dunazug-hegyvidékről számos adata ismert az 1960-as évek végéig, ezt követően viszont teljesen eltűnt a térségből. A legerősebb állomány a Pilisben élt, ahol már az 1920-as években sem tudott szaporodni. Az állomány az 1930-as években már nem haladta meg a 20 példányt. 1935 őszén Budakeszi környékén lőttek egy példányt. A Vértesben ebben az időszakban már nem mutatták ki jelenlétét, a Gerecsében és a Duna menti hegyvidéki területeken viszont még az 1960-as évek végén is megfigyelték. Az Alpoknál (Őrség, Kőszegi-hegység, Soproni-hegység), különösen a Soproni-hegységben bizonyos leírások szerint régen elég gyakori volt, ezt azonban a fentebb közölt adatok nem támasztják alá. Már az 1930-as években is csak kis számban költött itt, néhány példánynál többet egyszer sem láttak vagy lőttek. Az 1970-es években valószínűleg ismét megtelepedett, és az Alpoknálja több pontján is megfigyelték, legutóbb 1995. január 22-én. Az ország más részein kifejezetten ritka volt. A Gödöllői-dombsíkságon, ahol régebben egész biztosan költött, 1936-ban látták az utolsó példányt.

Dél-dunántúli jelenlétét több adat is bizonyítja. 1930 környékén Zala megyében (Bánokszentgyörgy), 1982 augusztusában és 1988. október 29-én Somogy megyében (Barcs). 1979-ből és a 2000-es évek elejéről Tolna megyéből is jelezték jelenlétét, ezek az adatok azonban kétségszűrőre vonhatók. A Mecsekből viszont minden korban hiányzott. A Bakonyban csak egyszer, 1950. július 22-én figyelték meg, sem előtte, sem utána nem jelezték előfordulását

(BOZÓ & BENDE 2025, ANONIM 1938, 1979, 1981, 1984, 1985, 1988, CHERNEL 1889, DIEZEL & MIKA 1912, LAKATOS 1899, SIMONKAI 1893, VALENTINISCH 1893, CZYNK 1898, Cz[...]. 1903, TÖKÉS 1903, WEIGOLD 1913, SCHENK 1916, 1920, MANNSBERG 1918, SZEŐTS 1922, SZÜGYI 1927, 1931, 1933, VASVÁRI 1932, VERTSE 1938, MAUKS 1942a, b, TURCSEK 1942, HORVÁTH L. 1951, PÁTKAI 1951, SZEMERE 1951, NAGY 1955, SÁGHY 1942, 1955, 1968, SZIJJ 1955, VÁSÁRHELYI 1959, PÉNZES 1962, MUNTEANU & ALEXANDRU 1963, CSABA 1967, VARGA F. 1968, 1970, BÉLDI & MANNSBERG 1970, FINTHA 1972, JÁNOSSY 1972, URBÁN 1973, N. KISS 1974, MOSKÁT 1976, KÁRPÁTI 1976a, b, BARTA 1978, CZÁJLIK 1978, 1979, 1981, 1985, HOMOKI-NAGY 1980, BECHTOLD 1981, HARASZTHY & MOLNÁR 1981, MOLNÁR 1983, 1984, 1992, 1993, NAGY S. 1983, TAKÁCS 1986, RUZSIK 1987, VARGA, 1987, 1989, 1991, ÁDÁM 1990, HORVÁTH R. 1992, FENYŐSI 1993, STERBETZ 1994, KEVE 1994, HADARICS 1997, 1998a, 1998b, KATONA 1997, 1998, GAVRIL & BÉRES 2000, BÉRES & GAVRIL 2000, HARASZTHY 2000, 2015, 2019, HADARICS & ZALAI 2008, GYURÁ CZ *et al.* 2010, NOVÁK 2016, GYURÁ CZ & KÓTA 2020, KOVÁCS 2020, VÉGVÁRI 2021.).

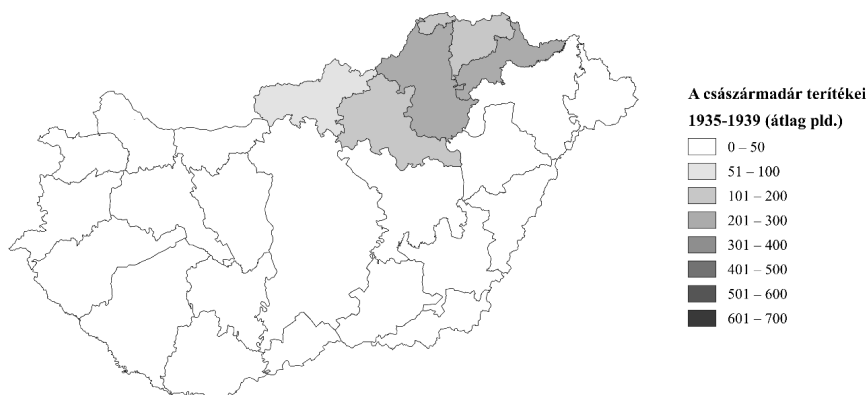
A fentiek alapján tehát nem a császármadár hagyta el térségünket, hanem a trianoni országvesztés nyomán kerültek határon kívül e faj tipikus élőhelyei és egyben vadászatának lehetősége is. A császármadár vadászatok lehetősége azonban továbbra is adott volt a csonka hazában is, bár BÁRSONY (1927) megállapítása szerint az 1920-as évek végére a császármadár olyan ritka lett idehaza, hogy „*ilyet a legtöbb vadász egész életében sem lát, nemhogy lőne...*” Az 1935 és 1940 közötti években átlagosan 185 példány került terítékre évente, s e teríték 85,1%-át öt megye (Abaúj, Borsod, Zemplén, Heves és Nógrád vármegye) adta (25. ábra).

25. ábra: A császármadár terítékei Magyarország jelenlegi területén vármegynként az 1935 és 1939 közötti évek átlagában

Figure 25: The distribution of the Hazel Grouse hunting bag in the present territory of Hungary by county, averaged between 1935 and 1939

Ezek az adatok jól illeszkedtek a határainkon kívülre került magasabb térszintek terítékeinek korábbi adataihoz (26. ábra). Ezeket a fészkelési elterjedés határán visszamaradó, kis szigetszerű állományokat hasznosították a hazai vadászok az országvesztés utáni évtizedekben, de az állományok mindinkább megfogyatkoztak, az ország egyes területeiről végleg el is tűnt a faj.

26. ábra: A császármadár terítékadatainak átlagos vármegyei megoszlása a Magyarország területén 1935 és 1939 között

Figure 26: Distribution of the average hunting bag data of the Hazel Grouse by county in Hungary between 1935 and 1939

ROTH (1942) a negyvenes évek elején azt írja, hogy „fajdfélékből nem sok maradt a csonka hazában, császármadártöbb helyen is található, de dacára a legnagyobb kiméletnek – szaporodni nem tud, előfordulása csak szórványos marad,” az országos terítékek összeállításánál a császármadarat már nem is szerepelteti.

Az erdélyi állománycsökkenésre már a XIX. század utolsó éveiben is figyelmeztetett LAKATOS (1899). Sajnos az 1920 utáni időszakból csak kevés adat áll rendelkezésre, amiből nem derül ki, hogy melyik régiókban hogyan változott a faj állománya. ZBINDEN *et al.* (2020) szerint azonban állomány- és áreacsökkenés következett be az elmúlt évtizedekben. Romániai állományát a 2000-es években 16–24 ezer párra becsülték. Ebből 2001-ben Hargita megyében mintegy 1700 egyed élt (SZABÓ 2013). Ekkoriban legnagyobb populációi a Maros alsó folyásánál, Óradna és a Szoborsín vidékén, Székelyföldön és a bánsági lombos erdőkben éltek, de 300 és 1300 méteres tengerszint feletti magasság között számos helyen előfordult. A rendszeres zavarás miatt a fajra szezonális mozgások lettek jellemzőek, amikor az aktuális zavarásnak megfelelően egyik biotópból a másikba vándorolnak. SZABÓ (2014) 2001–2002-es és 2009–2010-es Hargita megyei vizsgálatai alapján arra a megállapításra jutott, hogy ott a szeptember 15. és december 15. közötti időszakban engedélyezett vadászata nem fenyegette a faj állományát.

Ezzel szemben a legelő jószág és a legeltetést felügyelő kutyák, a fakitermelés, a különböző rekreációs tevékenységek (gombászás, erdei gyümölcsök gyűjtése, sportolás, a terepmotorozás, a téli motoros hószáncózás), valamint a különféle természetes predátorok.

6. A CSÁSZÁRMADÁR ÁLLOMÁNY CSÖKKENÉSÉNEK OKAI

A császármadár legjelentősebb állományai a Kárpát-medence legerdősültebb régióiban, ezen belül is elsősorban az Északkeleti-Kárpátokban éltek. A különböző napi- és havilapokból, népi közlésekből gyűjtött adatok párhuzamba állíthatók a szakmai folyóiratokban megjelent cikkek adataival, valamint a vadászati statisztikákkal.

A napi terítékadatok az állomány denzitásáról tanúskodnak, ami szintén az Északkeleti-Kárpátokban volt a legmagasabb. Érdemes megemlíteni, hogy bármennyire is gyakori volt a faj egy adott területen, az egy nap alatt terítékre hozott példányszám meglehetősen mindenkor alacsony volt, aminek oka a faj rejtőzködő életmódjában keresendő. A sporadikus síkvidéki előfordulások sorában értékesek azok az adatok, amelyek folyók árterein, síkvidéki nagyobb erdőségekben írták le a fajt.

Az uradalmi szintű adatokat vizsgálva kiemelhető, hogy amíg a legtöbb helyen csökkent a teríték a XIX. század végén, addig Gömör-Kishont vármegyében növekvő tendencia volt tapasztalható. Ennek fényében talán nem véletlen az sem, hogy az ezzel a régióval határos Aggteleki-karszton maradtak fenn jelenleg is e fajdféle ki számú magyarországi állományai.

A császármadárral folytatott kereskedelemnek – éppúgy, mint a vadászatának – évszázados hagyományai voltak a Kárpát-medencében. Elsősorban a nagyobb piacokon és speciális vad- és fűszerkereskedésében lehetett hozzájutni húsához, ami igazi kuriózum volt, így ára minden korban igen magas volt. Egy császármadár árából jellemzően több kilogramm sertés- vagy marhahúst tudtak vásárolni az emberek, így érthető, hogy néhány száz példánynál többet egyik évben sem adtak el a budapesti piacokon. Az erdélyi piacokról alig ismerünk a császármadár húsával kapcsolatos kereskedelmi adatot, annak ellenére sem, hogy ezeken a területeken bizonyosan könnyebben hozzá lehetett jutni. Ezt az is alátámasztja, hogy a rendelkezésre álló csekély számú adat alapján az erdélyi piacokon jóval olcsóbb volt, mint Budapesten, ami a szállítási távolságok miatt nem meglepő. Bár Budapest környékén is előfordult a faj, de olyan alacsony példányszámban, hogy a piaci igényeket csak a Kárpátokból szállított áruval lehetett kielégíteni. Arra utaló adatot nem találtunk, hogy a húsvéti császármadártojás-adományozásnak voltak-e hagyományai Magyarországon a XIX. században, de ahol gyakori volt a faj, ez sem zárható ki.

Az 1920-as évet követően a Kárpát-medencei császármadár-állománynak csak a töredéke maradt a mai Magyarország területén, ekkor azonban még elég gyakori volt a faj az Északi-középhegységben. Kisebb állományai egészen a XX. század második feléig éltek a Dunántúlon is, ezek azonban fokozatosan felmorzsolódtak. Ugyanerre a sorsra jutottak az egykor legerősebbnek tartott állományai is, és ma már csak az Aggteleki-karszton fordul elő néhány költő pár, így kijelenthető, hogy hazánkban a költő populáció fogalma nem értelmezhető.

A császármadár drasztikus állománycsökkenése természetes és antropogén okokra vezethető vissza. Eredményeink szerint a számára megfelelő élőhelyeken még a XIX. században is Kárpát-medence szerte elterjedt, gyakori fészkelő volt.

Állománycsökkenésének kezdetét az 1840-es évekre teszik, de ezt – ennél korábbi pontos adatok híján – nem tudjuk megerősíteni. Az bizonyos, hogy sem az országos, sem a vármegyei, sem pedig a regionális terítékadatok nem mutatnak szignifikáns állományváltozást az 1880-as évek közepe és az 1900-as évek eleje közötti időszakban, épp akkor, amikor a legaktívabban vadászták e fajt. Ezzel szemben jelentős évek közti különbségek mutatkoztak a fajdféle kereskedelmi árában, fogyasztási adójában és az emberek által megvásárolt mennyiségben, ami párhuzamba állítható az állományban bekövetkező természetes okokra visszavezethető fluktuációra. Kiváló példa erre az 1880-as évek eleje, amikor több forrás is azt közölte, hogy a tavaszi hideg és a jégesők hatására sok helyen sikertelen volt a faj fészkelése. Ekkor a húsának ára – és természetesen annak adója is – igen magas, az eladott mennyiség pedig jóval kevesebb volt, mint az azt megelőző és azt követő években. A megfelelő élőhelyi viszonyok között tehát egy-egy rosszul sikerült költési szezont képes volt kompenzálni a faj, és ez nem okozott populációs szintű állománycsökkenést a hasznosítás ellenére sem. E fajdféle állományát elsősorban a költési időszak időjárása befolyásolta. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy 1939–1940 tele – ami a XX. század legkeményebb tele volt – kevésbé volt hatással erre a fajra, mint más közeli rokon fajdfélékre. Hasonló megállapításra jutott NAGY (1955) is.

Az 1953-as és az 1954-es évek költési szezonjaiban rendkívül csapadékos volt az időjárás a Mátrában és ekkor több, víz által elmosott tojást is találtak. Az időjárás közvetve a táplálék mennyiségén és elérhetőségén keresztül is hatással lehet a császármadárakra. Előfordultak olyan évek, amikor a bogyós növények szűkös termése miatt egy-egy területről teljesen eltűntek a madarak. CZÁJLIK (1981) azt is megfigyelte, hogy nyáron a nedvesebb élőhelyeket preferáltál inkább e madarak, míg télire elhagyták azokat, vélhetően a változó táplálék rendelkezésre állási viszonyok miatt. A fluktuációkért felelősek lehetnek a különböző predátor fajok is. A ragadozómadarak közül a héját, a vándorsólymot, emlősök közül a nyestet és a vörös rókát, a vadmacskát kell kiemelni az irodalmi adatok alapján. Utóbbi faj kártételére a XX. században figyelmeztettek a szakírók, épp akkor, amikor a császármadár állománya az összeomlás határán volt. A ma már szintén fokozottan védett vadmacskából csak 1964-ben 20 példányt lőttek ki Aggtelek térségében a császármadarak védelme érdekében.

Az időjárás és a ragadozók kártételei azonban VERTSE (1938) és CZÁJLIK (1985) szerint sem lehetett érdemi hatással a faj állományára, hiszen ezek csak szezonálisan és lokálisan okozhattak rövidtávú állománycsökkenést. Sokkal valószínűbb, hogy az antropogén hatások miatt esett vissza a faj Kárpát-medencei állománya. A legfontosabb ezek közül a modern erdőgazdálkodási gyakorlat elterjedése és az egyre fokozódó fakitermelés volt. VERTSE (1938) szerint a faj 1873-as Kőszegi-hegységben történt megtelepedése is a stájerországi erdőirtásoknak volt köszönhető. VARGA (1991) részletezi is azokat az erdészeti gyakorlatokat, amelyek hatással voltak a császármadárakra. Kiemelte az intenzív nagyüzemi erdőgazdálkodást, a nagyobb kiterjedésű, többhektáros tarvágások alkalmazását, az erdők egykorú és elegenden kultúr-ökoszisztémákká alakítását, illetve tájidegen fafajokkal való erdőfelújítást, a cserjeszint drasztikus visszaszorítását. Arra vonatkozóan ugyan nincs egységes álláspont, hogy pontosan milyen típusú erdőket részesít előnyben a faj, de az bizonyos, hogy a jól strukturált, változatos kor- és fajösszetételű, gazdag „bogyótermő” cserjeborítottságú állományok jelenthetik a legfontosabb élőhelyet számára (CZÁJLIK 1985, HARASZTHY 2019).

Érdekességként említhető, miszerint 1933-ban a nagyarányú fenyőtelepítést is a faj eltűnésének egyik okaként említik.

CZÁJLIK (1985) szerint a nagy fakitermeléseket követően 10–15 év múlva ismét megjelenhet a faj egy adott területen. Ezzel kapcsolatos vizsgálatokról nem számol be a hazai szakirodalom, de látva azt, hogy bizonyos helyeken évtizedekkel az eltűnését követően is újból megjelent a császármadár, valószínűleg e felvetés helytálló lehet.

Az élőhelyek átalakításával, megszűnésével hasonló jelentőséggel bír a hegy- és dombvidéki területek vaddisznó állományának növekedése. A vaddisznó egészen a XIX. századi folyószabályozásokig főként az alföldi mocsarakban élt, ezt követően azonban – valószínűleg a XIX–XX. század fordulóján – egyre nagyobb számban jelent meg a magasabban fekvő területeken is. A gyimesi uradalmi vadászterület vaddisznó- és császármadár-adatainak összevetése jól szemlélteti, hogy a vaddisznó elszaporodásával egybeesett a földön fészkelő császármadár eltűnése. A XX. század folyamán többen is megemlítték, hogy ahol a vaddisznó megjelent, ott a császármadár eltűnt. Minden bizonnyal ez lehet az oka, hogy a védetté nyilvánítását, valamint a nagyobb erdőrezervátumok létesítését követően sem stabilizálódott e fajdféle állománya, mi több, mára csaknem kipusztult Magyarország egész területéről. Fontos megjegyezni, hogy az országos és vármegyei terítékadatok nem mutatnak negatív összefüggést a vaddisznó- és császármadár-állomány között, ellenben mindkét faj terítéknagysága nőtt 1884 és 1909 között. Ennek két oka valószínűsíthető. Az egyik, hogy a XIX. század végén már a császármadár vadászatát korlátozó intézkedések életbe léptek, és több helyen megpróbálkoztak az erdők védelmével is. Ez kis mértékű állománynövekedést okozhatott párhuzamban azzal, hogy a vaddisznó még csak ekkor kezdett el tömegessé válni ezeken a vidékeken. Figyelembe kell venni egy másik tényezőt is, méghozzá a vadászok számának emelkedését és a vadászati módszerek hatékonyságának növekedését is. A több és hatékonyabb vadász értelemszerűen

nagyobb terítéket tudott produkálni, így nem meglepő, hogy mind a vaddisznó, mind a vörös róka terítése nőtt. Egyedül a nyest és nyuszt esetében, Bereg és Liptó vármegyékben kaptunk szignifikáns negatív összefüggést, ez azonban megerősítheti azokat a korabeli elképzeléseket, hogy a nyest és a nyuszt komoly hatással lehetett a császármadár-állományra.

A másfél évszázados fegyveres vadászat és a mellette zajló jelentős orvvadászat (főként a hurkolás) szintén sokak által említett fontos tényező volt. Eredményeink rámutatnak, hogy csak az 1880-as és 1900-as évek közötti időszakban közel 100 ezer példányt lőttek a Kárpát-medencében, ami egy ilyen, a természetes hatásokra is érzékeny faj állományára óriási terhelést jelenthetett. A középkorból közölt beszolgáltatási és napi vadászati terítékadatok is arról tanúskodnak, hogy a faj gyakori volt a Kárpát-medencében. Egy 1959-ben megjelent tanulmány szerint az osztrák császárok által rendezett vadászatok is nagyban hozzájárultak a Kárpát-medencei siketfajd-, nyírfajd- és császármadár-állomány megritkításához, de fontos hangsúlyozni, hogy a növekvő vadászati nyomás ellenére a terítékadatok nem csökkentek, tehát a túlhasznosítás tényét eredményeink nem támasztják alá. LAKATOS (1898) részletesen bemutatta, hogy a vadászat hogyan hatott a faj állományára. Kiemelte, hogy a XIX. század közepétől a vadászat mellett a mértéktelen orvvadászat (különös tekintettel a hurokvetőkre) aggályos volt a faj további hasznosíthatóságának fenntartása szempontjából. E probléma különösen Erdélyben okozott hatalmas veszteségeket az állományban. Az orvvadászok tavasszal a dűrgési időszakban csalsíppal, ősszel és télen pedig hurkokkal vadásztak a fajra. Valószínű tehát, hogy a törvénytelen módszerekkel való elejtés sokkal nagyobb problémát jelentett a faj állományára, mint a törvényes vadászat, az azonban bizonyos, hogy a fajdféle visszaszorulásáért nem a vadászok és a vadászati hasznosítás volt a felelős.

IRODALOMJEGYZÉK

- ÁDÁM, L. (1990): A Déli-Kárpátok Tájföldrajza. *Földrajzi Közlemények* **114**(3–4): 165–173.
- ANONIM (1861): Császármadár vadászat csalsíppal. *Vadász és Versenylap* 5(27): 427–433.
- ANONIM (1938): Császármadár. *Magyarország* **19**(199): 23.
- ANONIM (1979): Faunisztika néhány sorban. *Madártani Tájékoztató* **3**(4): 32–33.
- ANONIM (1981): Faunisztika néhány sorban. *Madártani Tájékoztató* **5**(2): 111–115.
- ANONIM (1984): Adatok a Faunisztikai Szakosztály irattárából. *Madártani Tájékoztató* **8**(2): 104–110.
- ANONIM (1985): Adatok a Faunisztikai Szakosztály irattárából XII. *Madártani Tájékoztató* **9**(2): 36–40.
- ANONIM (1988): Adatok a Faunisztikai Szakosztály irattárából. *Madártani Tájékoztató* **12**(1–2): 56–78.
- ANONIM [B] (1900): A császármadár és vadászata. *Vadász-Lap* **21**(31): 407–409.
- ANONIM [EGY ÖREG VADÁSZ] (1884): Gács, november 24. *Vadász-Lap* 5(34): 469.
- BÁRSONY, I. (1927): Sérélmeink. *Nimród* **15**(4): 57–60.
- BARTA, Z. (1978): Adatok a Bükk hegység madárfaunájához. *Madártani Tájékoztató* **2**(1): 7–12.
- BARTACSEK, A. (1896): A császármadár és vadászata. *Vadász-Lap* **17**(25): 330–331.
- BECHTOLD, I. (1981): A Kőszegi Tájvédelmi Körzet madárvilága. *Az Alpokalja Természeti Képe* **1**: 105–107.
- BÉLDI, M. & MANNSBERG, A. (1970): A Kis-Szamos vízgyűjtő területének madárvilága. *Aquila* **76–77**: 165–179.
- BERÉNYI, V. (1938): Császármadár a Bükkben. *Magyar Vadászujság* **38**(4): 56–57.
- BÉRES, J. & GAVRIL, A. (2000): The bird fauna of the Pietros Biosphere Reserve of the Rodnei Mountains, Romania. *Ornis Hungarica* **10**: 211–217.

- BERGMANN, H.-H., KLAUS, S., MÜLLER, F. SCHERZINGER, W., SWENSON, J. E. & WIESNER, J. (1996): Die Hazelhühner. *Bonasa bonasia* und *B. sewerzowi* – Hazelhuhn und ChinaHazelhuhn. 4., überarbeitete Auflage, Die Neue Brehm-Bücherei 77, Westarp-Wissenschaften, Magdeburg, 278 p.
- BERTÓTI, I. (1949): A császármadár és vadászata. *Magyar Vadász* 2(16): 10–11.
- BOZÓ, L. & BENDE, A. (2025) Anthropogenic and natural causes of the sharp decline of the Hasel Grouse in the Carpathian Basin. – *Journal of Ethnobiology*
- BÖLCSHÁZI-BELHÁZY, J. (1884): A vadászati ismeretek kézikönyve I. kötet., Budapest, pp. 302–304.
- CERNEL, I. (1899): Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségekre. Második Könyv. Magyar Ornithologiai Központ, Budapest, pp. 364–367.
- CERNEL, I. & BREHM, A. (1903): *Állatok Világa. Madarak*. Budapest. 455–460. pp.
- CERNEL, I. (1907): Adatok Magyarország madárfaunájához. *Aquila* 14(1–4): 179–187.
- CRAMP, S. & SIMMONS, K. E. L. (szerk.): (1983): Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North America: The Birds of the Western Palearctic. Hawks to Bustards. Volume 2. Oxford University Press, Oxford, U.K., pp. 385–391.
- CZÁJLIK, P. (1975): Ha nem vigyázunk kipusztul. *Nimród* 7(8): 12–13.
- CZÁJLIK, P. (1978): Adatok a császármadár /*Tetrastes bonasia*/ populáció magyarországi helyzetéről, ökológiai viszonyairól. *Madártani Tájékoztató* 2(2): 22–25.
- CZÁJLIK, P. (1979): A császármadár – *Tetrastes bonasia* L. – az Északi-középhegységben. *Folia Historico-Naturalia Musei Matraensis* 5: 107–133.
- CZÁJLIK, P. (1981): Etológiai vizsgálatok mátrai császármadár- (*Tetrastes bonasia*) populációkon. *Aquila* 88: 31–60.
- CZÁJLIK, P. (1985): A császármadár (*Tetrastes bonasia* L.) élőhelyei az 1976-os országos kérdőíves felmérés és annak ellenőrzése alapján. *Aquila* 92: 113–131.
- CZIFRAY, I. (1888): Czifray István magyar nemzeti szakácskönyve. Rózsa Kálmán és Neje Nyomdája, Budapest, pp. 188–189.
- CZYNK, E. (1898): Das Hazelwild in Siebenbürgen. *Deutsche Jagerzeitung* 27: 27–29.
- CSABA, J. (1955): Régebbi madártani adatok Vas megyéből. *Aquila* 59–62: 428–430.
- CSABA, J. (1967): Madártani adatok Chernel István naplóiból. *Aquila* 73–74: 171–174.
- CSÖRE, P. (1971): Vadászati kultúra. In: A vadgazdálkodás fejlesztése. MÉM Vadászati és Vadgazdálkodási Főosztály kiadványa, 43 p.
- DIEZEL, L. & MIKA, K. (1912): A fogoly, fácán, császármadár és erdei szalonka természetrajza. Budapest, pp. 1–150.
- DIEZEL, E. & MIKA, K. (1899): Az apróvad vadászata. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Budapest, pp. 515–534.
- Cz[...], G. (1903): Adatok Délmagyarország állatigeográfiájához. *Természettudományi Füzetek - A Délmagyarországi Természettudományi Társulat Közlönye* 27(2): 168–169.
- EIDENPENZ, K. (1943): Császármadár. *Nimród* 31(30): 474–475.
- FARAGÓ, S. (2009): A történelmi Magyarország vadászati statisztikái 1879–1913. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, pp. 151–157.
- FARAGÓ, S. (2012): Vadászati állattan. Mezőgazda Kiadó, Budapest, pp. 153–159.
- FENYŐSI, L. (1993): A Barcsi Tájvédelmi Körzet madarai (1983–1993). *Állattani Közlemények* 79: 55–66.
- FINTHA, I. (1972): Vándorsólyom- és császármadár adatok a Sátor-hegységből. *Aquila* 78–79: 226.
- GAIDAR, A. A. (1974): Population dynamics and the way to rationally utilize hazel grouse. *Sbornik Nauchno-tekhn. Inform. Kirov* 44–45: 47–51.
- GAVRIL, A. & BÉRES, J. (2000): A general overview of the bird fauna of Maramures, Romania. *Ornis Hungarica* 10: 197–210.

- GLUTZ VON BLOTZHEIM, U. N. (szerk.) (1986): Handbuch der Vögel Mitteleuropas. Band 5. Galliformes–Gruiformes 2., durchgesehene Auflage – AULA-Verlag, Wiesbaden, pp. 31–70.
- GYURÁČZ, J. & KÓTA, A. (2020): Vas megye madarainak névjegyzéke. Nomenclator Avium Comitatus Castriferrei in Hungaria. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Szombathely, 271 p.
- GYURÁČZ, J., LUKÁCS, Z. & VÖRÖS, N. (2010): Vas megye madarainak névjegyzéke. *Cinege* **15**: 43–102.
- HADARICS, T. & ZALAI, T. (szerk.) (2008): Magyarország madarainak névjegyzéke. Nomenclator Avium Hungariae. Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület, Budapest, 278 p.
- HADARICS, T. (1997): Érdekes madármegfigyelések, 1997. augusztus – október. *Túzok* **2**(4): 146–160.
- HADARICS, T. (1998a): Érdekes madármegfigyelések, 1998. augusztus – október. *Túzok* **3**(4): 168–185.
- HADARICS, T. (1998b): Érdekes madármegfigyelések, 1998. május – július. *Túzok* **3**(3): 94–104.
- HARASZTHY, L. & MOLNÁR, L. (1981): Adatok a Faunisztikai Szakosztály adattárából 2. *Madártani Tájékoztató* **5**(2): 89–92.
- HARASZTHY, L. (2015): Magyarországi tojásgyűjtemények katalógusai. Pro Vértess Közalapítvány, Csákvár, 578 p.
- HARASZTHY, L. (2019): Magyarország fészkelő madarainak költésbiológiája. 1. kötet. Fácánféléktől a sólyomfélékig. Non-Passeriformes. Pro Vértess Nonprofit Zrt., Csákvár, 953 p.
- HARASZTHY, L. (szerk.) (2000): Magyarország madarai. Második, javított kiadás. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 441 p.
- HOFFMANN, M. (1900): A császármadár vadászatáról. *Alkotmány* **5**(55): 2.
- HOMOKI-NAGY, I. (1980): A Börzsönyi Tájvédelmi Körzet madárvilága az 1968–1979 közötti időszak megfigyelései alapján. *Aquila* **87**: 23–25.
- HOMONNAY, ZS. (1984): Lemondjunk-e róluk? *Nimród* **104**(2): 80–81.
- HORVÁTH, L. (1951): Avifaunisztikai oekológiai megfigyelések a Hargitában. *Aquila* **55–58**: 195–203.
- HORVÁTH, R. (1992): További adatok az Aggteleki Nemzeti Park császármadár- (*Tetrastes bonasia*) állományához. *Madártani Tájékoztató* **16**(2): 9–10.
- ILLÉS, N. (1895): A vadászati ismeretek kézikönyve. III. kötet. Grill Károly Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, Budapest, pp. 232–235.
- JÁNOSSY, D. (1974): Faunatorténeti és jelenlegi adatok a császármadár (*Tetrastes bonasia*) előfordulásához Magyarországon. *Aquila* **78–79**: 153–156.
- KÁRPÁTI, L. (1976a): Madártani megfigyelések a Bükkben 1974 nyarán. *Aquila* **83**: 296–297.
- KÁRPÁTI, L. (1976b): Siketfajd (*Tetrao urogallus*) és császármadár (*Tetrastes bonasia*) a Soproni-hegyvidéken. *Aquila* **83**: 282.
- KATONA, CS. (1997): A császármadár (*Bonasa bonasia*) mint „berki cibe”. *Túzok* **2**(1): 35.
- KATONA, CS. (1998): A császármadár (*Bonasa bonasia*) újbóli megfigyelése és valószínűsíthető fészkelése a Tarna-vidéki Tájvédelmi Körzet területén. *Túzok* **3**(4): 157.
- KEVE, A. (1994): Adatok a magyar madártan történetéből 1300–1944. *Aquila* **101**: 9–40.
- KOVÁCS, G. K. (2020): Csókakőtől Daruhegyig, Fejér megye madárvilága. „Völgy-Híd” Természetvédelmi Alapítvány, 273 p.
- KRIPPEL, M. (1912): Vadászat és fegyvertan. Jegyzetek Krippel Móric m. kir. bányászati és erdészeti főiskolai r. tanár előadásaihoz. Selmezbánya, pp. 42, 352.
- LAKATOS, K. (1899): A császármadár és vadászata. Markovits és Garai Könyvnyomdája, Budapest, p. 43.

- LEYEN, P. (1854): Die Hazelhühnerjagd mit der Locke, Dessau,
- M. TÓTFALUSI, K. M. (1698): Szakácmesterségnek könyvecskéje. Kolozsvárott. VARGA A. (2012) átiratában kiadta a Litera–Veres Könyvkiadó Székelyudvarhely, 72 p.
- MAKSAY, F. (1959): Urbáriumok. XVI–XVII. század. Budapest, 894 p.
- MANNSBERG, A. (1918): Vonulási és előfordulási adatok Erdélyből. 1915–1917. *Aquila* **25**: 13–30.
- MÁRIÁSSY, B. (1892): A császármadár és vadászata. *Vadász-Lap* **13**(9): 115–117.
- MÁTÉ, L. (1920): Császárfajdvadászat. *Nimród* **8**(3): 39–40.
- MAUKS, K. (1942): Régi madártani adatok a Magas Tátrából. *Aquila* **46–49**: 476.
- MAUKS, K. (1942): Szárnyasvadarak a Szepességben 1610-ben. *Aquila* **46–49**: 477.
- MELLÉKY, K. (1939): Vadászati tilalmiidőszakok. *Vadászati Útmutató* **13**: 136–140.
- MIKA, K. (1901): A császármadár és vadászata. *Vadász-Lap* **22**(24): 315–317.
- MOLNÁR, L. 1984: Adatok a Faunisztikai Szakosztály irattárából VIII. *Madártani Tájékoztató* **8**(1): 44–53.
- MOLNÁR, L. (1983): Faunisztika néhány sorban. *Madártani Tájékoztató* **7**(1): 22–25.
- MOLNÁR, L. (1992): Az MME faunisztikai adattárából (1986). *Madártani Tájékoztató* **16**(2): 36–42.
- MOLNÁR, L. (1993): Az MME faunisztikai adattárából (1987). *Madártani Tájékoztató* **17**(1): 35–43.
- MOSKÁT, CS. (1976): A Karancs-Medves hegység madárvilága. *Aquila* **82**: 105–113.
- MUNTEANU, D. & ALEXANDRU F. (1963): Ornitológiai megfigyelések Kosnán. *Aquila* **69–70**: 277–278.
- N. KISS, I. (1974): A paraszti vadászat Magyarországon, XVI–XVIII. század. *Agrártörténeti Szemle* **16**: 68.
- NAGY, GY. (1955): Jegyzetek a Mátra madárvilágához. *Aquila* **59–62**: 416–417.
- NAGY, L. (1923): Törvényes vadászati tilalmi idő. *Vadászati Útmutató* **1**: 18.
- NAGY, L. (1926): Törvények, rendeletek, döntvények. *Vadászati Útmutató* **2**: 169.
- NAGY, L. (1927): Vadászati vonatkozású rendeletek, döntvények, határozatok. *Vadászati Útmutató* **3**: 8, 167.
- NAGY, L. (1928): Vadászati tilalmi idő. *Vadászati Útmutató* **4**: 9.
- NAGY, L. (1929): Törvényes vadászati tilalmi idő. *Vadászati Útmutató* **5**: 7, 187.
- NAGY, L. (1930): A vadászati tilalmi időt szabályozó 85.000/1925. F. M. sz. rendelet módosítása és kiegészítése. *Vadászati Útmutató* **6**: 7–9.
- NAGY, L. (1931): A mi törvényes vadászati tilalmi időnk. *Vadászati Útmutató* **7**: 19.
- NAGY, L. (1932): A mi törvényes vadászati tilalmiidőnk. *Vadászati Útmutató* **8**: 15.
- NAGY, L. (1933): A magyar királyi földművelésügyi miniszter 60.600/1932. sz. rendelete a vadászati tilalmiidők módosítása tárgyában. *Vadászati Útmutató* **9**: 20–24.
- NAGY, L. (1935): A Vadászati Jog Köréből. A magy. kir. földművelésügyi miniszternek 38.500/1933. számú rendelete a vadászatitilalmi időktárgyában a 48.500 F. M. sz. rendeletben foglalt módosítások átvezetésével. *Vadászati Útmutató* **11**: 163–166.
- NAGY, S. (1983): Ökofaunisztikai adatok a Beregi-sík nagylepkéiről. *Állattani Közlemények* **70**: 53–61.
- NIKOLITS, GY. (1940): A vadászati tilalmi időtáblázata. *Vadászati Útmutató* **14**: 494.
- NIKOLITS, GY. (1942): Miniszteri rendeletek. A m. kir. földművelésügyi miniszternek 160.000/1941. F. M. számú rendelete a vadászati tilalmi idők megállapítása tárgyában. *Vadászati Útmutató* **15**: 523–525.
- NOLDE, F. (1873): Aus der Jäger-Praxis: interessante Beobachtungen auf der Jagd und aus dem Thierleben, nebst einer Anleitung den Wildstand zu erhalten und zu heben, wie auch einer Methode, Hühnerhunde zu dressiren, nutzbar für Jäger und Thierfreunde. Stühr'sche

- Buch- und Kunsthandlung (Gerstmann), Berlin, 163 p. id. PERLAKY, Z. (1891): A császármadárról és vadászásáról. *Vadász és Verseny Lap* **12**(18): 238–239.
- NOVÁK, L. F. (2016): Vadállomány, vadászat, vadfogás a három városban... *Agrártörténeti Szemle* **57**: 94.
- OROSZI, S. (1996): Vadfajokból védett állatfajok. *Erdészettörténeti Közlemények* **21**: 69–72.
- PÁTKAI, I. (1951): Császármadár megfigyelés. *Aquila* **55–58**: 252.
- PÉNZES, A. (1962): A császármadár előfordulása a Bakonyban. *Aquila* **67–68**: 210–211.
- PERLAKY, Z. (1891): A császármadárról és vadászásáról. *Vadász és Verseny Lap* **12**(18): 238–239.
- PYNNÖNEN, A. (1954): Beiträge zur Kenntnis der Lebensweise des Hazelhuhns, *Tetrastes bonasia* (L.). Riistatie- teellisiä julkaisuja/Papers. Game Research **12**: 1–90.
- RADVÁNSZKY, B. (1893): Gróf Thurzó Szaniszló lakomái. *Századok* **27**(3): 197–210.
- RAKONCZAY, Z. (szerk.) (1989): *Vörös könyv. A Magyarországon kipusztult és veszélyeztetett állatfajok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 107–108.
- ROTH, GY. (1942): A vadászat Magyarországon. *Vadászati Útmutató* **15**: 327–345.
- RUZSIK, M. (1987): Császármadár (*Tetrastes bonasia*) előfordulása a Karancs–Medves hegység környékén. *Aquila* **93–94**: 310–311.
- SÁGHY, A. (1942): Faunisztikai adatok Esztergom megyéből. *Aquila* **46–49**: 464.
- SÁGHY, A. (1955): Adatok a Gerecse-hegység és a Középső-Duna madárvilágához. *Aquila* **59–62**: 191–200.
- SÁGHY, A. (1968): Néhány adat a Gerecse-hegység ritkább madarairól. *Aquila* **75**: 273–279.
- SCHENK, J. (1916): Régi híres madárgyűjtemények. *Aquila* **23**: 163–195.
- SCHENK, J. (1920): Erdély madarai. Zeyk Miklós hátrahagyott kézírata. *Aquila* **27**: 71–243.
- SCHENK, J. & BREHM, A. (1929): Madarak. Az állatok világa. Gutenberg, Budapest. 105–106. pp.
- SIMONKAI, L. (1893): Aradvármegye és Arad Szabad Királyi Város monographiája. Aradvármegye és Arad Szabad Királyi Város természetrajzi leírása. I. kötet. Harmadik rész. Aradmegye és Aradváros állatvilága
- STERBETZ, I. (1994): Adatok a magyar madártan régmúltjáról. *Aquila* **101**: 41–43.
- SWENSON, J. E. & BOAG, D. A. (1993): Are Hazel Grouse *Bonasa bonasia* monogamous? *Ibis* **135**: 463–467.
- SWENSON, J. E. & FUJIMAKI, Y. (1994): Hazel Grouse *Bonasa bonasia* group sizes and sex ratios in Japan and Sweden. *Ornis Fennica* **71**: 43–46.
- SZABÓ, I. 2013. Néhány vadgazdálkodási szempontból fontos madár-és emlősfaj elterjedése Hargita megyében. Magyar Ápróvad Közlemények **11**: 227–240.
- SZABÓ, I. 2014. A Csíki-havasok császármadár (*Bonasa bonasia*) állományának vizsgálata. Magyar Ápróvad Közlemények **12**: 155–191.
- SZÉCHENYI, ZS. (1978): Ahogy elkezdődött... Ünnepnepok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 363. p.
- SZÉCSI, ZS. (1892): A vadászati ismeretek kézikönyve. II. kötet. Grill Károly Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, Budapest, pp. 114–118.
- SZEMERE, L. (1951): Madártani Adatok A Börzsönyből. *Aquila* **55–58**: 263–264.
- SZEÖTS, B. (1922): Tavarna és vidékének madarai. *Aquila* **29**: 132–143.
- SZIJJ, J. (1955): Adatok a Sátor-hegység madárvilágához. *Aquila* **59–62**: 417–418.
- SZŐCS, K. (1901): A császármadár és vadászata. *Zoológiai Lapok* **3**(11): 174–175.
- SZÜGYI, GY. (1927): A császármadár. *Nimród* **15**(36): 665–669.
- SZÜGYI, GY. (1928): A császármadár vadászata. *Nimród* **16**(6): 91–96.
- SZÜGYI, GY. (1931): Miért nem szaporodik el nálunk a császármadár? *Nimród* **19**(5): 76–77.
- SZÜGYI, GY. (1933): A nagykakas és a császármadár a soproni erdőben. *Nimród* **21**(1): 11–12.

- TAKÁCS, L. (1986): A jobbágyok vadászata a feudális kor végén. *Agrártörténeti Szemle* **28**: 441–442.
- TÉGLÁS, K. (1908): Vadásztan és fegyvertan. Magas Téglás Károly főisk. tanár úr 1907. évi előadásai alapján kiadta Török K. Selmecbánya, pp. 42–43., 114.
- TISZA, K. (1876): A vadászatügyi törvények módosítása. 1876. évi XLIV. törvenycikk. *Erdészeti Lapok* **16**(2): 115–119.
- TÖKÉS, L. (1903): Délmagyarország gerinczes faunája. *Természettudományi Füzetek - A Délmagyarországi Természettudományi Társulat Közlönye* **27**(2): 72.
- TURCSEK, F. (1942): Adatok Nyitra madárvilágához. *Aquila* **46–49**: 300–302.
- URBÁN, S. (1973): Madártani vizsgálatok a Pilis-hegységben és a Szentendrei-szigeten. *Állattani Közlemények* **60**(1–4): 151–159.
- VALENTINISCH, F. (1893): A császármadár a mondában. *Vadász-Lap* **14**(15): 202–203.
- VALENTINISCH, F. (1892): Das Hazelhuhn (*Tetrao bonasia*) dessen Naturgeschichte und Jagd. Adolph W. Kunast k. u. k. Hof-Buchhändler, 288 p.
- VARGA, F. (1968): Császármadár fészkelése Mátraszele határában. *Aquila* **75**: 285.
- VARGA, F. (1970): Loss of the broods of Hazel-Hen. *Aquila* **76–77**: 190.
- VARGA, Zs. (1987): Madártani felmérések az Aggteleki Nemzeti Park területén 1986-ban. *Madártani Tájékoztató* **11**(3–4): 51–54.
- VARGA, Zs. (1989): 1988-as állomány-adatok az Aggteleki Nemzeti Parkból és környékéről (30.000 Ha). *Madártani Tájékoztató* **13**(3–4): 6–8.
- VARGA, Zs. (1991): Az Aggteleki Nemzeti Park császármadár- (*Tetrastes bonasia* L., 1758) állománya. *Aquila* **98**: 57–72.
- VÁSÁRHELYI, I. (1959): Császármadár a Bükkben. *Magyar Vadász* **12**(7): 15–16.
- VASVÁRI, M. (1932): A császármadár. *Az erdő* **6**(2): 10–12.
- VÉGVÁRI, Zs. (2021): Császármadár. *Tetrastes bonasia*. In: SZÉP, T., CSÖRGŐ, T., HALMOS, G., LOVÁSZI, P., NAGY, K. & SCHMIDT, A. (szerk.): Magyarország madáratlasza. Agrárminisztérium, Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület, Budapest, p. 62.
- VERTÉS, A. (1938): A császármadár elterjedése Csonka-Magyarországon. *Aquila* **42–45**: 227–239.
- WEIGOLD, H. (1913): Egy mediterrán oázis Délkeleti Magyarország madárvilágában. *Aquila* **20**(1–4): 179–212.
- WELDIN, J. (1919b): A medve csapáján. *Nimród* **7**(1): 4–7.
- WELDIN, J. (1919a): Egy és más az erdő beszédéről. *Nimród* **7**(10–11): 110–118.
- WELDIN, J. (1935): A császármadár és vadászata. *Nimród* **23**(23): 357–360.
- WIESNER, J., BERGMAN, H-H., KLAUS, S., & MÜLLER, F. (1977): Siedlungsdichte und Habitatstruktur des Hazelhuhns (*Bonasa bonasia*) in Waldgebieten von Bialowieza (Polen). *Journal of Ornithology* **118**: 1–20.
- ZAMBÓ, A. (1936): Az 1935. évben megjelent vadászati vonatkozású fontosabb rendeletek. *Vadászati Útmutató* **12**: 193–228.

Jogszabályok hivatkozásai

1872. évi VI. törvény a vadásatról. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87200006.TV&targetdate=&printTitle=1872.+%C3%A9vi+VI.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> Letöltés dátuma: 2025.01.23.
1876. évi XLIV. törvenycikk. a vadásatról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600044.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D30> Letöltés dátuma: 2025.01.12.

1883. évi XX. törvénycikk a vadásatról. <https://mek.oszk.hu/21800/21805/21805.pdf> Letöltés dátuma: 2025.01.13.
1925. évi XXIV. törvénycikk a vadásatról szóló 1883. XX. törvénycikkben meghatározott vadászati tilalmi idők módosítása tárgyában. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92500024.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39> Letöltés ideje: 2025.01.19.
- 16 074/1950. (VI. 27.) FM rendelet 16074/1950. (VI. 27.) FM rendelet. https://jogkodex.hu/jsz/1950_16074_fm_rendelet_3045949 Letöltés ideje: 2024.08.04.
- 59/1954. (IX. 9.) MT rendelet a madárvédelemről. https://jogkodex.hu/jsz/1954_59_mt_rendelet_6879600 Letöltés ideje: 2025.01.19.
- 13/2001. (V. 9.) KöM rendelet a védett és a fokozottan védett növény- és állatfajokról, a fokozottan védett barlangok köréről, valamint az Európai Közösségben természetvédelmi szempontból jelentős növény- és állatfajok közzétételéről.